

ПАМ'ЯТЬ

роду

Слово від упорядників

Із кожним роком усе менше стає живих свідків Голодомору-геноциду 1932-1933 років. Але спогади про те лихоліття зберігають їхні діти та онуки, передаючи їх з покоління до покоління як пам'ять роду. А ще – родинні фотографії. Особливо ті, які були зроблені до 1932-го. Ті, на яких ще усі живі, здорові і впевнені в тому, що, тримаючись купи, родиною, вдасться подолати будь-яке лихо.

Світлини, що були зроблені до Голодомору 1932-1933 років, демонструють ту Україну – красиву, самодостатню, з унікальною культурою, – яку більшовицька влада всіляко прагнула знищити.

Голод не куля, він вбиває повільно, завдає жахливих мук, нестерпного болю, змущує бачити голодні смерті рідних людей і самому чекати на неї. Саме таку зброю застосував проти українців у 1932-1933 роках Сталін, аби перетворити на рабів, змусити відмовитися від своєї самобутності, мови, культури, традицій і звичаїв.

Та попри все, українська нація вистояла і не зламалася, а в 1991-му поставила рішучу крапку в «стосунках» з Радянським Союзом, на весь світ заявивши, що ми нація, яку не зламали геноцидом.

Всеукраїнська акція «Пам'ять роду» була започаткована у 2018 році. Її метою був пошук і збір спогадів нащадків тих, хто пережив Голодомор 1932-1933 років, а також родинних світлин періоду до Великого Голоду.

У 2020 році зібрані матеріали стали основою однойменного видання.

**Видання присвячене
усім українським
родинам, яких не
оминув Голодомор**

Родина Олесь Бердника: мати Марія Василівна, батько Павло Трохимович. Діти - Ольга та Олександр. 1928 рік, село Вавилове Миколаївської (тоді Херсонської) обл. Голодомор пережили.

«Ось твої прадіди, вони померли у 33-му році від голоду»

Родина Олесь Бердника, село Кийлів, Київщина

Спілкуючись із людьми мого віку, часто доводиться чути, що вони вже в досить зрілому віці дізналися про Голодомор 33-го, а тим паче про те, як він торкнувся їхньої сім'ї, їхнього роду. Наші старші, бабусі й дідусі, не наважувалися про це говорити, носили глибоко в собі ту страхітливу пам'ять, боячись навіть словами і згадками повернути ті часи. Мій батько, письменник Олесь Бердник, відрефлексував свої дитячі спогади про

1932-33 рік на початку 90-х, в автобіографічному романі «Пітьма вогнища не розпалює...», і це стало однією з перших літературних згадок про Голодомор у художній літературі незалежної України.

Але всередині родинного кола в нашій сім'ї про ті часи говорилося. Від мами я знала про предків по маминій лінії – братів Сокиринських. Вони, коли всю їхню родину «розкуркулили» у 1932-му (а сім'я була однією з найзаможніших у селі, пізніше у хаті наших предків зробили сільський клуб!), очолили місцевий селянський спротив проти колективізації в одному із сіл Вінниччини. Старшому братові Гнатові вдалося втекти з родиною в сусідню Черкаську область, а двох молодших заарештували, і досі ми не знаємо про їхню долю...

І я пригадую, як уперше почула про Великий Голод від батька. Мені було тоді 12 років. Тато щойно повернувся з таборів, народився молодший брат, і ми жили досить скромно, їжа була одноманітна і дуже проста. Якось мама зварила пшоняний куліш, який я не любила, і я завередувала, що не буду його їсти – відсунула миску і навіть кинула ложкою. Тато спокійно підняв ложку і сказав: «Доню, ти не знаєш, що таке Великий Голод».

І замість вечері він дістав старі світлини, на яких були його діди – Василь Олександрович та Трохим Дадович. І сказав, показавши їх мені на фото: «Ось твої прадіди, вони померли у 33-му році від голоду». І розповів – як забирали з домівок останні харчі, як карали за зірвані колоски на полі, як люди вмирали просто на вулицях і як ледве не помер з голоду він сам із сестричкою Олею. Як їхні діди, і Василь, і Трохим, відмовилися від їжі – «хай дітям буде» – і тихо згасли серед зими 33-го.

Розповів тато і як його батько – мій дід Павло – тоді не опустив безпомічно руки, а будучи вправним ковалем, почав шукати способу заробити трохи харчів. І знайшов зрештою роботу в якомусь третьому селі, голова якого виявився чужиною людиною і допомагав людям як міг: віддавав навіть зерно, призначене для посівної, ризикуючи опинитися в таборах. Він повірив новому ковалеві і дав продуктів авансом, щоб той міг врятувати родину. Так малий Олесь із сестрою вижили...

Напевно, це ще одна поки що до кінця невідчитана сторінка тих страхітливих часів – власні «праведники світу», як називають таких людей

Родина матері Олеса Бердника: батько Василь Олександрович Бердник, мати Гафія Бердник, на руках у батька – донька Марія, майбутня мати Олеса Бердника. Фото зроблене в Севастополі. 1902 рік. Василь Олександрович Бердник помер взимку 1932-1933 років, щоб вижили інші.

в єврейській культурі – ті, хто допомагав вижити іншим, ризикуючи власним життям...

І в той вечір, показуючи старі світлини, батько розповів мені про наш рід і про людей, зображених на фото. Ось перше. Дід Олеса Бердника – Бердник Василь Олександрович (1875-1933), його дружина Гафія (Гапка) (1875-1957).

Мої прадід і прабаба одружилися в Севастополі, коли прадід Василь служив на флоті. Василь Олександрович був дуже освіченим і розумним чоловіком. Любив читати, досі в нашому родинному архіві зберігаються деякі його книги, які уціліли в сімейних перипетіях ХХ століття – старі підшивки журналу «Вокруг света», книги Камілла Флармаріона і видання Жуля Верна. Василь Олександрович служив мічманом на броненосці «Дванадцять Апостолів», але в 1905-му році за «революційні погляди» був звільнений з військової служби і згодом найнявся на гідрографічне судно. Тричі плавав довкола світу. Під час військово-визвольних подій 1917-1920 років переховував петлюрівців від гетьманців, гетьманців від червоних, червоних від петлюрівців, рятуючи всім життя.

Взагалі, рід батьковий по материнській лінії походив із козацької старшини Переяславського полку, прабабця Олеса Павловича Ганна Михайловська була донькою священика, вона вийшла заміж за Олександра Сильвестровича Бердника, який працював на побудові першого мосту, що з'єднав два береги Дніпра. І на фото ця козацька, горда «порода» добре вгадується у рисах красивого обличчя прадіда Василя.

А мати Олеса – Маруся Бердник – була в загоні отамана Зеленого, про що й зараз у родовому селі Кийлові та сусідніх селах люди розповіда-

ють. Сама бабця все життя це заперечувала, лише майже перед смертю розповіла моїй мамі, що в юності була в «одному військовому загоні і мала там коханого, і коли повідомили про його загибель, то випали мені кочерги з рук і життя мені стало немиле». Можливо, то був бій, у якому було смертельно поранено і самого отамана Зеленого...

У роду діда Павла всі чоловіки були вправними ковалями – і Павло, батько письменника, і дід Трохим, і прадід Дада... Найцікавіше, що і в батька, і в матері Олеса Бердника було однакове прізвище, так що бабці після заміжжя не довелося його змінювати. Нам вдалося прослідкувати, що в шостому поколінні вони мали спільного предка. А ще раніше предки діда Павла були посполитими селянами, а саме село Кийлів належало Києво-Печерській лаврі до секуляризації церковних земель.

Як виглядала моя друга прабабця Юхимія – Химка, як її в сім'ї називали – я не знаю. На фотографії, яка збереглася в родинному архіві, вже літній прадід Трохим із ясною світлою усмішкою на обличчі сидить серед жінок, але прабабці серед них немає. Фото зроблене на початку 30-х років. Достеменно ми не знаємо, хто ці жінки і якою була їхня доля. Фото ми знайшли вже після смерті бабці Марії, яка знала їх усіх, тож спитати не було в кого. Але жінка з дитиною на руках – швидше за все, Трохимова донька Ганна, сестра діда Павла, тож на руках в неї мій дядько. Якщо це справді вона – то вона вижила в Голодомор 33-го. Але в баби Ганни теж була драматична доля. Її чоловік Іван Басан був Георгіївським кавалером з Першої світової війни, і в 1937-му за доносом він був заарештований і розстріляний у Биківні, а вже тепер знайшла його прізвище у архівних розстрільних списках...

Той страшний рік 1932-33-го, як пізніше згадував уже зрілий письменник Олесь Бердник, заклав певне духовне зерно в його дитячу душу. Зерно, яке пізніше проросло осмисленням і внутрішнім зростанням...

Розповіла Громовиця Бердник,
культурологиня

Фрагменти із книги Олесея Бердника «Пітьма вогнища не розпалює»:

...Мати й батько народилися в селі Кійлові, над Дніпром. На Правобережжі, на протилежному боці, розкинулося село Трипілля, поряд - Халепця, трохи нижче - Витачів, Стайки, Гребені. Історичні назви, повіті імлюю віків.

Материн батько - дід Василь - служив у військово-морському флоті царської Росії мічманом. Ще й досі збереглася позовкла фотографія: красивий русявий велетен у мундирі сидить на стільці, гримаючи на колінах кучеряве немовля. То - моя майбутня матінка. Поряд стоїть миловидна молода жінка в довгій сукні (тепер такі називають - максі). То моя бабуся Гапка (Агафія)...

...Батьків батько - дід Трохим - був славетним ковалем, до нього йшли з багатьох сусідніх сіл кувати коней або замовляти сокири, чересла до плугів, сапи, кочерги, рогачі, шини до коліс та інше причандалля. У нього і баби Химки народилося трійко дітей - Ганна, Марина й Павло. Наймолодший, Павлик, або Паля, як його ласкаво називали сестри, пізніше став моїм батьком. Він виростав сильним і допитливим парубійком. Батькове ремесло збагнув і вивчив ще в десять-дванадцять років. А окрім того, цікавився книгами, тому й вчашав до моряка Василя, хата якого була поруч, на тій же кручі, що височіла понад широким Сухим Лугом, прорізанним дніпровськими старичами, багатьма рибними озерами...

...Настав страшний рік. Тридцять третій.

По хатах ходили комнезамівці на чолі з представниками «згори», забирали все, що можна було їсти: зерно, спечений хліб, борошно, картоплю, буряки, моркву. Навіть те, що варилося в печі в горшках, витягали й розбивали об землю. Відбувалося щось незбагненне, селяни падали на коліна, благали залишити бодай якусь крихту для дітей, але групи експропріаторів були невблаганні.

Наша сусідка Оксана була вагітна. Коли грабіжники з комнезаму почали розбишакувати в хаті - витягли кашу з печі та хрюкнули їй об долівку, вона сховала маленький вузлик пшона під спідницю і сіла на нього.

Учасниця ревізійної групи, (до речі, Оксанина родичка) помітила це і звеліла їй встати. Висмикнувши вузлик з-під вагітної, вона урочисто показала його представникові центру.

- Ви тільки гляньте на цей контрреволюційний елемент!

Тоді любили висловлюватися таким високим стилем.

Оксана впала на коліна, тримаючись за вузлик пшона, плакала, звертаючи увагу на свою вагітність, але родичка була невблаганна й політично стійка: експропрійоване не віддавала. Тоді навіть «представник», змиловившись, звелів:

- Оставь ей узелок! Все равно подойдет!...

На передньому плані - Трохим Дадович Бердник, дід Олесея Бердника, батько його батька Павла, спадковий коваль. Бориспільський район Київської обл. Фото приблизно 1930-31 років. Помер у 1933-му під час Голодомору.

...За кілька днів село почало перетворюватися в збирище понурих тіней. Люди напухали, вмирали. Трупів можна було знайти де завгодно: в полі, в лісі, на дорозі, на березі Дніпра.

Пам'ятаю містичні картини: плентається вулицею конячина, тягне воза. Із-під рогожі стирчать на всі боки сині ноги. Мені цікаво, куди їх везуть, я біжу вслід за підводою. Візник зупиняється біля цвинтаря, там уже викопано велику й глибоку яму. Підходять копачі, піднімають край воза. Трупів безладно падають у яму. Звідусіль набігають здичавілі, бездомні собаки, гризуть трупи. Їх відганяють, проте безуспішно...

Мені страшно, я втікаю геть...

...Батьку інколи давали трохи борошна, вівсяні колючі коржі, висівки з проса. Ми з сестрою давилися тими одвійками, вони не лізли в горло.

Приходили якісь жінки, прохали що-небудь поїсти. Мати віддавала останнє – обрізки картоплі, залишені для посадки. Одна дівчина увивалася ласкою біля матері, все обіцяла дати їй малини, коли ягоди визріють, взамін картопляних лущайок. Ми через кілька днів відвідали ту дівчину, котра мешкала над річищем Дніпра. Довкола – спустошені садиби, здичавілі коти. Вибиті вікна. Ніде нікого. На полу біля припічка – вже розкладений труп дівчини...

...І до нашої оселі завітав майже повний голод. Уже зацвіли акації, ми з сестрою їли солодкуваті сучвіття. Я пригасав, ледве пересував ноги. Приходила цілковита байдужість...

Одного вечора батько приніс із колгоспу кілька вівсяних коржів, із них стирчали гострі шпичаки. Мати хотіла їх передрібнити, щоб дати нам, батько благав дозволити йому з'їсти бодай один корж, але вона не дозволяла: від тих шпичаків уже вмерло кілька сусідів. Батько хряпнув дверима і, не прощаючись, пропав на кілька днів. Вернувся він на четвертий день, привіз крупи, вершків, борошна. Він найнявся працювати ковалем у колгоспі, що виник на місці комуни «Ленінка». Голова Тютюн (прекрасна, чуйна людина) дав йому трохи продуктів авансом. Це був рятунок. Мати за короткий час відходила нас із сестрою, і ми вже почали рухатися, бігати...

...Пізніше я дізнався, що в той страшний рік померло від голоду кілька

мільйонів чоловік на Україні і в Росії. Досі серце не може простити цього страхітливого злочину Сталіна та його поплічників: навіщо? навіщо? Інколи здається, що за цією, по суті, мізерною і банальною постаттю стояла титанічна космічна тінь. Такий злочин, як голод тридцять третього, неможливо пояснити лише сваволею диктатора. Занадто легко важке пояснення!..

...Можна пояснити ту страхітливую деформацію духу: ще котився понад краєм холодний подих тотального голоду, ще болем і соромом відгукувалися в народнім сумлінні часті випадки людоїдства, я чув про те, хоч такі розповіді в дитячій свідомості відкладалися там же, де й страшні та чаклунські казки. Є десь у тридев'ятому царстві баба-яга, є дракони, є і людоїди. Хоч називалися реальні імена, села. Скажімо, село Краснопілка, що межувало з нашим селом. Там у тридцять третьому, збожеволівши від голоду, мати з старшим сином з'їли батька, а потім почергово – від старшого до меншого – п'ятеро чи шестеро дітей. Коли до хати прийшли комсомольці та комнезамівці, старший син варив у чавуні залишки матері в печі. Коли його забирали, він безтямно усміхався, тягнучись брудними, порепаними руками до кісток, що стирчали з чавуна.

А в Трипіллі, де тоді була річкова пристань, забрали стару жінку з дочкою, котрі сформували своєрідний сімейний «кооператив». Запрошували пасажирів на ночівлю, підгодовували пиріжками та борщем, а потім ті люди безслідно пропадали. Як виявилось, нічліжників убивали, перетворюючи в пиріжки, котлети, холодець. Якомусь хлопцю пощастило вирватися з рук убивць, і тоді «кооператив» тріснув: міліція заарештувала бізнесменів сталінської ери.

Мама оповідала, що на ринках у Києві лікарі проводили лекції, пояснюючи покупцям, чим відрізняється людське м'ясо від яловичини або свинини. І сама вона ледь-ледь не потрапила під ніж «заготівельників», обманута якоюсь меткою жіночкою, котра обіцяла їй продати пшоно за невелику ціну. Треба було зайти в якийсь темний підвал, але маму зупинив нездоланний жах, вона просила: «Винесіть пшоно сюди, тут розплатимось». Жіночка звивалася вужем, запрошувала: «Та тут кілька кроків, зайдіть!» Але мама вперлася – ані руш з місця. Тоді з глибини підвалу виглянув волохатий, похмурий здоровило і злобно сказав: «Догадлива, сука! Щастя твоє!». Мама кинулася стрімголов від того двору і кілька днів не могла отямитися від несусвітнього жаху...

**«Це не
можна
забути.
І не можна
простити»**

Батьки Сергія
Плачинди Марія
Феодосіївна та
Петро Максимович
з маленьким
Сергійком на руках.
1932 рік.
В Голодомор вижили.

**Родина Сергія
Плачинди
село Масляниківка,
Кіровоградщина**

На цьому фото мій дід, Петро Максимович Плачинда, український селянин, котрий пережив розкуркулення, Голодомор, пройшов фронти Другої світової і помер у віці 84 років на руках у свого сина, мого батька.

І моя бабуся, Марія Феодосіївна Плачинда, яку я не знала, бо вона померла задовго до мого народження, у 51 рік. Більшовицький молох, німецька окупація – все це не пройшло для неї безслідно.

І мій маленький тато, Сергій Плачинда. До Голодомору лишався рік.

Мій батько був серед перших, хто в Україні заговорив про Голодомор, свідком якого був. Ще у 1947-му році. За спогадами батька, в газеті «Кіровоградська правда» оголосили конкурс на найкраще оповідання. Батько написав три: два про війну, а третє – про свого діда Максима. Його розкуркулили, і в 1933-му він поїхав у Єлисаветград роздобути для онука шматок хліба. Діда по дорозі зарізали і з'їли. Публікації оповідання батько не дочекався. Пішов до голови журі конкурсу Віктора Яроша. Той сказав: «Дорогий Серьожа, візьми свій рукопис, винеси його через чорний вхід, щоб ніхто не бачив. А потім спусти в клозет».

Про це батько напише лише через півстоліття. Теж – одним із перших.

Він взагалі – завжди був серед перших.

Він першим, ще у 50-х, опублікував доти неznані щоденники Олександра Довженка, за що був виключений із аспірантури Інституту літератури за «буржуазний націоналізм».

Першим написав про видатних українців – Галішку Гулевичівну, Артемія Веделя, Максима Березовського, Теофана Прокоповича і, звісно, про Роксолану у своїй знаменитій «Неопалимій купині».

А у 1986-му творче об'єднання публіцистів «Оратанія», першим очільником якого він був, провело перший в тоді ще радянській Україні вечір, присвячений пам'яті жертв Голодомору. На ньому Плачинда зачитав звернення до Горбачова з вимогою зняти табу з теми Голодомору - геноциду. Підписалися під зверненням усі присутні.

І на наступний день тато поїхав у Москву, повіз до ЦК КПРС підписане українським письменниками звернення. Наступного ранку батькові

Сергій Плачинда з дружиною Галиною і старшим сином Володимиром. Фото 1956 року.

подзвонили й поінформували, що заяву переглянув Горбачов і написав резолюцію: «Печатать все о голоде 1933-го в Украине».

І батько підняв тему Голоду-33 на всеукраїнський рівень. Став друкувати свої спогади: про те, як мого прадіда - діда мого батька - з'їли в 33-му. Їх знайшли - двох молодих дівчат - вже прямо під Єлисаветградом, куди батьків дід пішов у пошуках шматка хліба (все те описувалося у згаданому тут першому оповіданні батька).

Писав про те, як мій дід Петро, батько мого батька, мусив також йти у Єлисаветград - на упізнання тіла свого з'їденого тата.

Писав про те, як моя мама, вступивши в університет Шевченка (вони з мамою були однокурсниками), важила 46 кілограм - ніяк не могла поправитися після Голоду. А хліб ховала під матрац усе студентське життя - нічого не могла з собою вдіяти.

Писав про те, як лишився єдиною живою дитиною на їхньому хуторі, і жінки, котрі вже похоронили своїх дітей, влаштували чергування під

вікнами його дому - від людодів, бо мати мусила щодня їти в колгосп.

Писав про те, як останні живі у селі діти померли у колгоспній їдальні, наївшись звареної з молодої кропиви баланди. Мій тато чомусь не захотів її їсти...

Коли тато згадував як вони кричали - ті маленькі діти, умираючи в муках від пошматованих кропивою нутрощів, його руки тряслися, а сльози збігали по глибоких його зморшках на лиці, як перші струмки тієї страшної весни 33-го.

Я часто думаю про те, що наша родина - типова посттеноцидна українська родина із психологічними травмами, захованими так глибоко, що їх дуже важко витягнути на білий світ. Але це зробити треба. Бо таких сімей у нашій країні - більшість. І, очевидно, наші глибоко сховані ментальні проблеми призводять до нашої суспільної безпорадності та аморфності.

Це не можна забути. І не можна простити.

Розповіла Галина Плачинда,
журналістка

Із спогадів Сергія Плачинди про Голодомор:

...Комсомольці добре попрацювали у селі Масляниківка - вимели все до крихти. Коли настала зима, мій рідний дід Максим Митрофанович - міцний красень з вусами, аби врятувати мені життя, рушив до Єлисаветграда (Кропивницького - ред.) за макухою. Та з ним трапилося те, що на ту пору вже ставало звичним явищем: його зловили людоді, вбили, розчленували і м'ясо навіть продавали на базарі. За тим заняттям їх піймала міліція...

Пам'ятаю іншого дідуся на прізвисько Воловик (завідував сільськими

волами). Коли настав голод, він їздив на волах попід хатами і гукав: «Винось!»). За ту роботу совети йому платили крихти, то він пік маленькі оладочки і віддавав мені. Аж одного ранку я вибіг до його воза і побачив, що дідусь помер...

Мама, аби врятувати мене, винесла євреям-перекупникам усі домашні розкішні українські рушники... Я плакав за однолітками, які помирали один за одним, прохаючи матерів «Лизу! Лизу!». Бо лизали пусті миски до крові, адже там зберігався запах борщу...

... У квітні 1933 року в п'ятирічному віці я мав загинути мученицькою смертю. Пригадую, як дітей зібрали в селі Масляниківці, що над річкою Сугакля, оспіваною Карпенком-Карим. Нас було п'ятеро хлопчиків. А на вигоні – кухня, де столувалися комсомольці й комуністи. Там орудувала товста повариха Кащиха. Стіл просто неба, два хлопчики праворуч, два ліворуч, я – в торці. І вона подає нам миски із супом з кропиви. Як зараз бачу, як там плавали кропив'яні листочки. Проте я чомусь набурмосився, мабуть, вона вдарила мене. Закляк я над тією мискою і думаю: «Умру, а не буду їсти назло цій Кащисі».

Виявилось, моя уперта вдача мене врятувала. Бо ті четверо накинулись на їжу – й одразу в крик. А такі сльозини великі! Один з хлопчиків ще раз сьорбнув ложку того варива і закричав дужче. Вочевидь, від крику, і будучи знесилений голодом, я знепритомнів. Наступний «кадр», який пам'ятаю: стою, лежать ці хлопчики мертві. І тут мене якась сила піднімає вгору. Мати!!! Як вона дізналася, де я, – невідомо. Схопила мене, біжить вниз по косогору до нашої вулиці і кричить: «Не дам цій людоїдці синопця мого загубити». А мені соромно сидіти у матері на руках, бо вважаю себе дорослим. Хоча на той час вже не було перед ким соромитися: село вимерло, мертва тиша...

Коли я став студентом, готував для «Літературної України» свої перші статті і нариси, випало писати про одного кіровоградського хірурга. І перше, чим я поцікавився під час розмови, – що сталося з цими хлопчиками? Чому вони так померли? Виявляється, дитячі кишечки під час голоду стали тонесенькими, як цигарковий папір. Листя з кропиви для них було як каміння – розривало наскрізь. «Вони загинули страшною смертю. Ви врятувалися тому, що не їли», – пояснив мені хірург...

...І другий епізод. Дивовижний. Він завжди у мене перед очима. Літо 1933 року. Голоду вже нема, але люди вмирають страшною смертю: наїдаються і мають заворот кишок. Нестерпні крики. Ніякого медичного нагляду, допомоги. А мама замикає мене в хаті. Єдина моя іграшка (і зараз на балконі стоїть) – це німецька швейна машинка «Зінгер». Як вона збереглася – досі загадка. Виглядав у вікно, а на вулиці ні собака не гавкне, бо поїли собак, ані півень не заспіває. І ще мене стерегли дві «бабусі», щоб ніхто не викрав дитину (бо так загинув мій двоюрідний братик). Називав я тих жінок бабусями, а насправді то були дві молоді жінки – 27–28 років. У однієї від голоду померло двоє дітей, у другій – троє, і чоловіки. Сторожували мене добровільно. З кочергою стояли на варті мого життя...

Пам'ятаю, заглядають у вікно: «Сергієчку, ми тут». Вони вже не могли говорити, як слід, а тільки голосили. Навіки закарбувалися у пам'яті їхні страшні почорнілі обличчя-фрески... Всі діти у моєму селі вимерли. Врятувався я і ще одна дівчинка Оленка...

...Увечері приходила мама і приносила кілограм хліба: глевкий кусень з водою. Щоб його одержати, треба було у полі за день 11 кіп вив'язати (660 снопів). Я й зараз бачу грудку цього чорного хліба. Мати ставала на коліна, в одній руці я тримав кварту води, а вона давала мені по малесенькому кусочку. І приходили ці дві жінки. Вони були у білосніжних кофтинках і хустках. Мене це і досі вражає. Приносили їсти, сідали обабіч мене і щось цокотіли мені. Тільки пам'ятаю «Сергієчку» та «Сергієчку». І така урочистість була у тому всьому. Вже потім я зрозумів: їхні діти померли, і вони хотіли, щоб я жив... Якби я був художником, я б намалював тріаду тих святих жінок із хлопчиком...

...Поруч із нашим селом Масляниківкою (зараз околиця Кропивницького – ред.) було три села (вони і зараз є) Каменівка, Клиніці й Покровське, де жили і живуть майже всі росіяни. Колись ще цариця Катерина Друга переселила їх туди. Там була і є російська школа, російська мова. І там голоду не було. Це я добре пам'ятаю. Бо коли мій опухлий від голоду батько пошуктильгав туди і знайшов роботу, ми з мамою теж переїхали. Там діти були ситі. А в Масляниківці навіть шкільні вчителі всі вимерли: нікуди було йти до школи. Це ще одне свідчення того, що геноцид був спрямований саме проти українців як нації...

Терентій Михайленко з молодою дружиною Христиною, сином Васильком та матір'ю Зіновією (інші зображені на фото не ідентифіковані), 1928 рік.

«Ну що то за назва у країни негідна – Есерасера!»

**Родина Михайленків,
село Оцитель (нині – Соснівка),
Київщина**

На рідкісній світлині, зробленій 24 вересня 1928 року, у першому ряду сидять моя прабабуся Зіновія, бабуся Христина з півторарічним моїм майбутнім батьком на руках і кращий гармоніст села, і, певне, один із найкращих пічників Київщини – мій дід, Михайленко Терентій.

Прабабуся моя була насправду легендарною жінкою. Подумати тільки – народилася за 3 роки до скасування кріпосного права, у роки правління Олександра II. І всі перипетії нашого народу: революція, громадянська війна, знищення українського села – розкуркулення, голод, війна, післявоєнне лихоліття – все це до краплинки позначилося на її долі. Я вже не знаю, як саме позначилося. Але я знаю, що вона з гідністю справжньої української Жінки сприймала усі удари долі і ніколи і нікому не корилася.

Пам'ятаю, як покійна бабуся, її невістка, розповідала, що прабабуся Зіна категорично не сприймала Радянський Союз і не криючись (у ті часи!) казала: «Ну що то за назва у країни негідна – Есерасера!». Вона так і не вступила до колгоспу і не дозволила своєму сину – моєму діду – туди вступати. Дід був змушений у 1930 році, у безвихідній ситуації, коли вже був у списках на виселення до Сибіру, податися працювати на залізницю. Так він врятувався від смерті і, фактично, врятував свою сім'ю...

У прабабусі Зіновії був надзвичайно сильний характер і воля. Пройдуть роки, коли я стану студентом Київського університету, я прочитаю історію мого улюбленого колумбійського письменника Маркеса про Мама Grande. І я, не знаючи свою прабабусю вживу, впізнаю її риси, її характер, її велич у тій далекій латиноамериканській Мамі.

Не менше випробувань випало і на долю бабусі Христини, яка на фото. Все життя вона прожила в селі Оцитель (нині Соснівка Іванківського району Київської області), що за 60 км на північ від Києва. Переживши Голодомор, вона намагалася робити все, щоб її діти не були голодними, намагаючись нагодувати побільше. Звідти у мого тата зайва вага, яка частково передалася й мені. Власне, це проблема усього того покоління: діти тих, хто пережив голод, були або надто худими, або мали зайву вагу через переїдання.

Трагічна драма Голодомору не оминула і сім'ї моєї матері. Її мати Ганна народилася на Сумщині у листопаді 1914 року. У той час її батько Марко воював на фронтах Першої світової війни. Щасливий батько так і не побачив новонародженої. Він ще встиг отримати листа про народження доньки, відписати радісного листа і...загинув у кровопролитній

Христина Михайленко (в центрі). На руках - піврічна донька Марія, збоку стоїть син Василь. Орієнтовно - весна 1931 року, за рік до Великого Голоду.

битві на Мазурських болотах під Варшавою на початку 1915 року.

За кілька років після загибелі батька невтішна вдова Олександра - мати Ганни - помирає під час епідемії «іспанки». Дівчинку взяли до своєї сім'ї родичі. Новій багатодітній родині жилося непереливки, і зовсім тяжко стало на початку 30-х. Тоді бабусю Ганну віддали на навчання із повним державним утриманням до Сумського сільськогосподарського технікуму.

На все бабусине життя залишились страшною згадкою ті невимовно страшні і жорстокі часи. Навесні 1933, коли Голод вже збирав свою страшну данину з українців по усій країні, бабусю Ганну та інших студентів у складі допоміжного комсомольського загону від сільгосптехнікуму направили до вмираючих сіл Сумщини шукати рештки прихованого нещасними селянами збіжжя....

Бабуся пригадувала, як їх, студентів, практично дітей, примушували під прицілом рушниць спецзагону ОГПУ

шукати за допомогою виданих залізних прутів заховані селянами рештки збіжжя та сякої-такої їжі. Від жахіть побаченого саме тоді у 18-літньої Ганни, моєї майбутньої бабусі, з'явилося перше сиве волосся...

У самої бабусі Христини життя було непростим. Наприкінці травня 1941-го з нею стався нещасний випадок. Бабуся сильно забила праву ногу. Гематома, що виникла невдовзі, стала настільки великою і набула загрозливого вигляду, що лікарі дійшли хибного висновку про те, що у бабусі розвилась гангрена і її треба терміново оперувати.

22 червня 1941-го її почали оперувати у лікарні Південно-Західної залізниці, коли німецька авіація розпочала свій перший авіаналіт на Київ. Бабусі повністю ампутували праву ногу. Їй було лише 35 років. Зараз важко собі уявити, як молодій жінці з двома дітьми на руках (14 і 5 років) доводилося наново вчитися рухатися, жити і працювати у роки воєнного лихоліття, лікувати страшну рану в умовах тотальної відсутності ліків. Вона ніколи не розповідала про ті страшні воєнні і подальші надзвичайно важкі повоєнні роки. Знаю тільки, що була надзвичайно талановитою майстринею, обшивала жіноцтво усього села і з цього годувала дітей. А ще тримала город, корову і свиней.

Мені соромно зараз, що я навіть не замислювався у дитячі роки, проведені у селі, як то, без ноги, пересуваючись за допомогою ослінчика, тримати хату в ідеальній чистоті, доглядати за худобою та навіть працювати у городі.

З тим же ослінчиком вона добиралася до городу, а там, закутавши ніс та рота хусткою, у напівлежачому стані сапала городину... Безперечно, ми з моїм двоюрідним братом також не цуралися ніякої роботи і допомагали бабусі в усьому. Але бабуся ніколи не давала приводу навіть замислюватися над її інвалідністю. 45 довгих років, яких їй відміряв Господь з того страшного для неї червня 41-го, вона жила і працювала, не покладаючи рук.

Саме завдяки таким нашим пра-Мамам примножився і зберігся рід український. Прабабуся Зіна народила 13 дітей, овдовіла, вдруге вийшла заміж, зберегла своє численне потомство під час Голодомору (а село було занесене на «чорну дошку»), потім зберегла свою родину в часи Другого Голодомору 1946 року і померла 1949-го...

Царство Небесне вам, Берегині нашого роду! Так бачу вас у Божому раю, бо саме для таких і такими, як ви, він і створений і плеканий - любов'ю, численними талантами, невтомною працею на землі і у вічності.

Розповідь Ігор Михайленко,
журналіст

«Окупанти забрали все...»

Родина Ткаченків, село Безугляки, Київщина

Мій прадід, Кость Ткаченко, народився у Безугляках, на Київщині. У родині було 9 дітей, мали 10 десятин землі, обробляли землю сім'єю і жили з цього.

Після захоплення України московськими загарбниками у 1918-1922 роках землю забрали, розкуркулили та загнали до колгоспу, разом із родиною.

Окупанти забрали все: землю, коней, худобу, весь реманент. Лишилася лише хата з двором, невеликий город при хаті, а з господарства – кури.

Дід Кость не захотів працювати власними кіньми, на власній землі, своїм реманентом на комуну і поїхав у Білорусь на заробітки, облаштувався. Згодом, закликав туди всіх своїх дітей, котрі лишилися у селі. Він сказав, що прогосподувати одну Килину (дружину) він зможе, але всі інші помруть від голоду. Поїхав Федь, потім Гнат і Настя.

Перед голодом 1932 року Федь – вже парубок – приїхав із заробітками у Безугляки. Думав продати щось на базарі, а побачив страшний голод. Тоді він віддав зароблене з харчами сестрі Ганні з дітьми, молодій дружині, матері й за кілька днів поїхав назад у Білорусь. Ще кілька разів Федь підпільно приїздив до рідного села передати рідним харчів. Добиралися тоді на дахах залізничних вагонів. Його ж дружина, молода й довірлива, за сторонніми намовинами (мовляв, мужа повернуть до села, до сім'ї) написала на мужа Федя донос. За що його посадили у тюрму на п'ять років.

Але братова допомога не допомогла Ганні врятувати дітей – двоє її молодших синів померли під час Голодомору. Батько розповідав (із вуст родичів), що майже все село вимерло. По вулиці, уздовж хат їздив чоловік на возі, котрий збирав трупи по селу. Трупи скидав поблизу села до ями, яку викопали московські посіпаки. Йому давали дуже бідний провіант – для нього й коня, щоб лише не здохли. Було під'їде до двору та й гукає до господаря, щоб йшов до воза, поки має хоч трохи сил. Каже, що завтра цей збирач трупів не зможе дотягти мертвого та закинути до воза.

Життя Федя склалося трагічно. Після звільнення він від образи на жінку додому не поїхав, а повернувся в Білорусь. Там він одружився з іншою, мав троє дітей. Одне померло. Пізніше приїхав із сім'єю у Безугляки, жили вони біля безугляцького цвинтаря.

Родинне фото Костя Ткаченка: у верхньому ряду діти Костя – Текля, Гнат, Федь; у другому ряду чоловік Ганни Микита, Ганна, дружина Килина, Кость; нижній ряд – діти Ганни Ольга, Петро і Гриша, дочка Костя Настя. Петро і Гриша в часи Голодомору померли. Знімок зроблено в фотомайстерні Білої Церкви. Орієнтовно 1920-ті роки.

Уляна Ткаченко
(крайня праворуч)
із подругами. Середи-
на 1920-х років. Біла
Церква.

Його білоруска почала гуляти. Він же працював кочегаром. Якось її труп знайшли на городі баби Теклі. Звинуватили діда Федора і катували в міліції. Били так сильно, що той «зівнався», аби не зробили калікою. Засудили його до розстрілу. Дітей забрала рідня із Білорусі. Та на суді інший слідчий навів нові факти і розстріл замінили на 15 років тюрми та 5 років висилки.

Вже після концтабору дід Федір розповідав родичам, що міліціанти вдягли йому на голову залізний обруч і почали закручувати гайки. Коли череп почав тріщати, він подумав, що з концтабору він повернеться живим, а з міліції –

навряд. Ці 20 років дід відсидів повністю і вернувся в Україну. Жив у Фурсах у невеликій хатинці. За кілька років до смерті його спитали, чи не він убив свою жінку? Дід сказав, що ні. Коли його катували, думав що уб'ють, а не вб'ють, то покалічать на все життя, він і взяв на себе провину.

Рід Ткаченків у Безугляках називали вуличним прізвиськом Шпаки, бо вони збудували свої помешкання поруч, були дружніми. Це й допомогло їм пережити ще один штучний голод у 1946-1947 роках. Моя баба Уляна, яка після війни повернулася із поневірянь у Росії та Казахстані, разом з іншими земляками, зібравши речі – вишивані сорочки, рушники, одяг тощо, їздила до західних регіонів України, щоб обміняти цей крам на харчі – просо, квасолу, зерно. Бабуся їздила у такий спосіб щонайменше двічі. На західних теренах України наші народні месники чинили скажений опір кацапським окупантам, не дозволяючи їм забирати у селян харчі. Ці небагаті західні регіони і врятували українців від штучного московського голоду в 1947 році.

На людей, які поверталися з харчами для родин, влада влаштувала засідки й облави – харчі забирали. Але бабі Улянці вдалося привезти додому трохи їжі. Батько розповідав, як його мати готувала пиріжки з висівками, жолудями й корою і борошном з пасльоновою начинкою, які їм видавалися дуже смачними.

У цих же роках московська влада примушувала бабу Уляну купувати державні облігації, підписуватися на державні позики. Її закривали в підвалі, поки не підпишеться. Але вона сиділа кілька днів під вартою й нічого не підписувала. Окупаційна влада придумала для українських селян всілякі продуктові повинності: селянин мав віддати «органам влади» стільки-то яєць, м'яса, молока, тваринні шкіри тощо. Так один чоловік порадив бабі розводити кроликів. Вони швидко ростуть і можна швидко погасити продуктові побори з м'яса і шкіри. Для кролів копали ями й кидали туди зілля. У тих ямах кролі рили собі нори, розмножувалися там, дичавіли, а що головне, не хворіли.

Уляна Ткаченко не працювала на колгоспщині, через це у неї була мінімальна пенсія. Годувалася вона з базару, де продавала курячі яйця і молочні продукти, за виручені гроші купувала хліб, цукор тощо. У господарстві мала кури, корову і собаку з котами, та кілька десятків соток городу. Корова була головною годувальницею бабиної сім'ї.

Баба Уляна вірувала в Бога. Вона ходила до секти адвентистів сьомого дня. Мені запам'яталася баба Уляна, яка сидить за столом біля вікна в окулярах з товстими лінзами, читаючи Біблію.

Розповів Віктор Ткаченко,
голова Секретаріату
Всеукраїнського
об'єднання ветеранів

Оксентій Юхимович та Марта Степанівна Плаксії з доньками: Марією, Фросиною, Галиною та Явдокією. Вінниччина, 1932 рік.

«Наклали такі податки, що забирала з хати останнє»

Родина Плаксіїв, село Маньківка, Вінниччина

Це фото родини моєї бабусі Плаксії Марти Степанівни й дідуня Плаксія Оксентія Юхимовича. Бабка родом із Фльорино, що під Бершаддю, а дідунь – із нашої Маньківки. Бабка в Маньківці невістчили. Мали дівоче прізвище – Яценко. На фото бабка Марта тримають на руках найменшу дочку Марію, а поруч із ними сидить на лавці моя мама Галя (1926 р.н.). Позаду бабки й дідуня стоять їхні старші дочки: Фросина та

Явдокія. Фросина померла під час війни від гарячки, якою перехворіла вся родина. Лишила по собі дочку-малолітку Гену (Югену, Євгенію), її виростили й видали заміж мої дідунь та бабка.

Фото зроблено влітку 1932-го – за крок до Голодомору.

Дідунь Ксень у батьків був єдиним сином. Осів на тому ж обійсті, де й народився. Жили великою сім'єю. Його дід Семен до самої смерті в 1937-му був із ними.

Офіційно, за паспортом, дідуня звали Плаксієм Аксентієм Юхимович. Хоч я достеменно й не знаю, чи дочекались вони свого паспорта, а чи мали від колгоспу лише паперову довідку...

Ми, родина й сусіди, звали дідуня – Ксень. І це ім'я звучало мені як музика. «То чия ж ти онука, дитино?» – питали мене люди. «Марти і Ксеня», – гордо відказувала я.

І в дідуня, і в його тата Юхима була земля, тому їх називали куркулями. Були дуже господаровиті й роботящі. Прадід Юхим, коли прийшли більшовики, віддав своє поле в колгосп зразу ж, а дідунь Ксень ні, бо бабка Марта дуже плакала, що діти повмирають. Однак невдовзі, аби вижити під час колективізації, довелось таки скоритись владі: вона наклала такі податки, що забирала з хати останнє...

Дідунь мусили віддати у колгосп і худобу, і весь реманент. Якимось чудом лишилась корова – саме вона і врятувала чималу родину. Смерть тоді обминула мамину родину, хоч бідували добряче. А нові хазяї з колгоспу навіть бляху здерли з хати дідуня і накрили нею зерносковище (залишки його стоять і нині навпроти цвинтаря).

Багато страхіть розповідала мама про голод 1947-го: як ночами добирались через вікна до хат, обкрадали, убивали господарів... Двадцятирічна мама жила в хаті сама. Тож дідунь Ксень зробили були їй спеціальну сокиру з довгим держалном (сокирищем) – для захисту й самооборони. І навчали: «Як лиш буде хто лізти у вікно – лупи по голові!..» А скільки разів мама згадувала, як люди їздили в ті роки у «Западну» за хлібом та іншими харчами. Везли туди все краще з одягу чи щось цінне з тканиня. Назад верталися зверху на товарняках. Там, де треба

було їхати під гору, поїзд пригальмовував, і метиковані обдиральники металевими гаками стягували з тих поїздів людей із роздобутими харчами. «Ой страхіття! Не дай Господь вам те знати й бачити!..» – завжди примовляла.

Згадувала і про те, як у 1933-му Борщиха Катерина порізала й з'їла свого маленького сина, бо від голоду зійшла з розуму. І її забрала міліція... Коротко сказала – й махнула рукою: «Не дай Бог! Забудьте!..»

Мамина старша сестра Явдокія (1922 р.н.) запам'ятала про ті роки більше. «Ой діти, страшно згадувати, що було! – зітхала гірко. – Їли ракушки й жаби, які тато ловив у Бугу. Варили їх у печі – і їли. А ще обчімхували цвіт і листя з липи, сушили, терли, добавляли трохи муки, якщо десь її роздобували, й пекли такі коржики, – казали на них «липиники». І з береста рвали листя, пекли щось із нього. Та якусь баланду варили – з чого лиш бачили... Багато людей тоді в селі попухло з голоду і повмирало. Хоч урожай того року був гарний. Весною, як зійшов сніг, на полях траплялось багато мерзлої торішньої бараболі, але збирати її колгосп не давав. Вона була ніяка для їдження, слизька й солодка, але люди були б і такій раді, аби порятуватись...»

І понині зелені споживаємо мало – не привчені. Мама додавала її лише до супів та борщів, хоч сіяла й петрушку, й кріп і, сапаючи город, лишала їх багато. Установка: краще їсти щось ситне, калорійне, а не «цю траву»... Тепер психологи кажуть: це вплив голодних випробувань 1933-го...

Засохлий хліб із хати ніколи не викидався: з нього або робили сухарики, або давали худобі, курям чи собаці.

Завжди старалися мати більші чи менші запаси крупів, борошна, картоплі, сала... Хоч би щось – та запастись на завтрашній день...

Дідунь Ксень вмiли все: порати землю, будувати хату, майструвати печі й груби, колоти свині й коптити смачні ковбаси, розводити бджіл, шити черевики, повстані валянки й піджаки, займатися «гендлем» (коли вже дуже припікала скрута).

Середнього зросту, міцної статури, неквапливі й розважливі, дідунь

були для мене втіленням чоловічої сили та надійності. І здавалося, не буде їм зносу-старості. Проте, щось будуючи-майструючи у вже по-важному віці, підняли заважкий балок, і стався крововилив у мозок. Дідунь трохи лежали-помучились – і травневого дня відійшли. Життєва рамка – 1896-1975...

Споконвічний хлібороб, якого силою загнали у колгосп. Височіють мені у небесному огромі – і вряди-годи кажуть: «Не розкисай. Хазяйнуй. Так треба...».

Розповіла Наталка Поклад,
поетка

Голодомор – це злочин геноциду українського народу. Він цілеспрямовано був розроблений і здійснений керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932-1933 роках шляхом вилучення усіх продуктових запасів та організації штучного масового голоду, що спричинив загибель мільйонів українців на території Української СРР та Кубані, де переважну більшість населення становили українці. Метою злочину було знищення української національної групи як такої через фізичне винищення голодом та іншими репресіями частини українського населення.

Пожовклий листочок про голод 1932-33 років

Хома і Химка
Якименки із дітьми,
молодший хлопчик –
Іван Якименко. Фото
приблизно 1926 року.

**Родина
Якименків,
село Мала
Солтанівка,
Київщина**

Свого первістка я назвала Іваном – на честь діда Івана Якименка, який дитиною пережив Голодомор, юнаком – Другу світову війну, зрілим чоловіком – репресивну радянську систему. Але про це ми з ним майже не говорили. Чому? Тут може бути або як мільйон, так і нуль причин...

Сімейне фото, що ілюструє цю історію, зроблене десь у 1926-27 рр. На ньому – Химка і Хома Якименки, мої прабабки. А дід Іван – отой маленький хлопчик, який сидить біля мами. Химці і Хомі тут ледве за 30.

Побралися вони молодими, у 1915 році. Химка була дуже приваблива. А Хома, як то кажуть, – хоч куди козак: одного разу йому, уже жонатому і з дітьми, підпалили хату – як наслідок якоїсь сварки. Химка мала 10 вагітностей і 5 дітей. Дуже любила діток і хотіла зібрати їх «всіх-всіх біля себе». Я не пам'ятаю баби Химки, хоч я її бачила (в малючковому віці), а от вона мене – не бачила, бо на старість осліпла. Але точно запам'ятала. На жаль, нам від них нічого матеріального не лишилося – відомо, що бабине намисто з'їли у голодовку...

На щастя, дід лишив письмові спогади. Серед них – і пожовклий листочок про голод 1932-33 років. Це була його відповідь на моє шкільне завдання з історії України десь у середині 1990-х. Писати очевидно було легше, аніж говорити.

«Аж моторошно стає, коли вспоминаю ту пору. Тоді мені шов 8-й рік і учився я у 1-му класі. У батьків нас було троє: я і два менших брата, Василь і Андрій. Жила наша сім'я в селі Мала Солтанівка Васильківського району Київської області. Батько, Якименко Хома Кирилович, працював у Києві на залізниці, і це мабуть спасло нас, бо робітникам видавали карточки на хліб для них і членів їх сім'ї. А хто працював у колгоспі – нічого не отримували за роботу, бо хліб забрали державі.

А в кого було щось зібране з огорodів, то теж забирали. Дуже трудною було весна 33-го року. Люди ледве ходили, худі, чорні, мовчазні. Багато

Хома Якименко і
Химка Якименко
(в дівочтві -
Зимовченко) після
одруження, 1915 рік.

було опухлих, що не могли ходити. Найбільше страждали старі люди та діти, особливо сім'ї колгоспників, які нічого ні від кого не одержували, окрім затірки (як говорили – стакан муки на відро води), яку видавали по півтора-два літра на сім'ю раз в сутки. Та й то, щоб отримати цей пайок, треба було прийти на колгоспний двір, а багато з них були настільки кволі, що не могли ходити.

Вмирили цілими сім'ями. Ходили розмови про людоїдство. У нашому класі, де навчалось 5-7 дітей, під партою було знайдено дитячу руку. Мертвеців не завжди було кому поховати.

Як тільки зійшов сніг, люди ходили по березі, увліссі, гайках, шукаючи щавель, пшінку, кропиву та равликів. Але це не дуже спасало.

Потім, як минула ця біда, то люди говорили, що наше село ще бог милував, бо більшість чоловіків працювали в Києві й одержували хлібні карточки. А села, які були далеко від залізниці, майже повністю вимирали».

Усе страхіття мору голодом я усвідомила, коли стала мамою. Коли нагодувати дитину – стало первинним інстинктом і потребою. Як мама Івана, названого на честь Івана, я підсвідомо прагну виправити дідову долю: змодельовати ситуацію, коли Іван міг би прожити своє, вільне від тортур і тиску, життя...

Під час Другої світової війни Іван Якименко потрапив до концтабору Нюенгамме – за те, що поширював антинацистські листівки, будучи вже остарбайтером на фірмі «Континенталь» у Ганновері. З травня 1942 по травень 1945 перебував у Німеччині. У 1943 потрапив у штрафтабір, у травні 1944 – у концтабір Нюенгамме. Звільнили Івана Якименка британці у травні 1945 року уже з табору для військовополонених Зандбостель, куди він потрапив на місяць раніше. Під час звільнення, коли ув'язнені підняли бунт, отримав поранення у голову. Голод, пережитий у концтаборі, а до того під час Голодомору, став причиною подальших проблем з легенями. Дід мав вибір – лишитися там чи повернутися додому. «Чому ти вирішив повернутися?» – питала я в нього вже дорослою. «Бо там був мій дім. Мої батько і мати, мої братики і сестрички», – була його відповідь. Пізніше він у спогадах запише: «Нас вважали зрадниками. Я не знав, що буде таке ставлення до нас. А старші знали,

вони не хотіли їхати, плакали, а я навпаки додому рвався». Не знаю, як, але в Німеччині йому вдалося зберегти золотий хрестик і вишиту подушечку – мамине благословення в дорогу. Після звільнення, не знаючи, коли і чи потрапить додому, Іван передав ці речі своєму односельцю – як вісточку батькам, що він живий і в дорозі до них.

А в Союзі на нього чекало смотряще око Великого брата: в СРСР остарбайтерів-в'язнів трактували як зрадників, які працювали на німців, як шпигунів німецької розвідки. «Після повернення в СРСР я з остарбайтера перетворився на трударбайтера радянського. Після німецьких концтаборів, не побачивши рідних після більше як 4-літньої розлуки, потрапив у сибірський табір міста Прокоп'євськ для колишніх радянських військовополонених», – згадував у своїх записах дід

Дід був дуже розумним. Єдиний з п'яти дітей, які вижили, він отримав вищу освіту: закінчив Політехнічний інститут в Києві. Став інженером. Власне, дід був моїм репетитором з точних наук: математики, фізики, алгебри, геометрії. Хоч у душі був гуманітарієм: любив театр і літературу (у домашніх архівах тривалий час зберігався рукопис його повісті «Дід», втрачений при численних переїздах; його мрією було вчитися в Літературному інституті). Ця творча нереалізованість проявлялася у повсякденному житті: дід був життєлюбом, душею компаній, він міг і гарний танок утнути і драматично зіграти у сімейних сценах... Але, щоби прожити бажане життя – навчання в інституті, робота до душі, народження і виховання дітей – дід мав прогнутися. А це значить стати комуністом і русифікуватися.

Шестирічний Іван уже багато знає про прадіда Івана. Ще більше чекає попереду. Бо тільки тоді буде вічна і світла пам'ять нашим предкам, коли ми передаватимемо її нащадкам.

Розповіла Наталя Дмитренко,
журналістка

Опанас Бубон, учасник Першої світової війни, з дружиною Федорою та доньками Одаркою, Марією та Пріською. Збоку стоїть няня дітей. 1914 рік.

«Повернувся з війни героєм, а тут став ворогом, куркулем»

**Родина Бубонів,
Бориспіль, Київщина**

На фото 1914 року – мій прадід, Опанас Бубон, учасник Першої світової, з дружиною Федорою та доньками Одаркою, Марією та Пріською. Збоку в намисті та вишиванці стоїть дівчина, яку наймали, щоб гляділа дітей.

Фото з родиною дід спеціально зробив перед відбуттям на фронт. Він тримав коней, гарно вмів триматися в сідлі, тому служив у кавалерійських частинах.

Прадід був доволі заможним господарем. Крім коней мав кілька гектарів землі, корів, птицю, також десятину гаю біля Кучакова (село на околиці Борисполя). Тримав наймитів. Дід повернувся з війни героєм, а тут став ворогом, куркулем. У них забрали повністю все майно і вигнали жити до старої покинутої напівзруйнованої хати. Коли розкуркулювали, забрали і зброю, яка в прадіда лишилася з війни.

До того ж у його старій хаті було потім влаштовано кухню для колгоспних свиней, але під час голодомору вже худоби в колгоспі не було, і там нічого не варилося. Бабуся розповідала, що коли вирівали свиней, то прабаба Федора поназбирала трохи гнилої картоплі, що залишилася. І піч у тій хаті не розвалили, бо вона вважалася колгоспною, а в деяких інших хатах розвальовали й печі.

Усі члени родини були змушені вступити до колгоспу – у Борисполі було кілька колгоспів. Навіть жінки ходили до річки ловити рибу, збирати мушлі. Але бракувало солі, бо сіль забирали у селян, як і зерно, і шукали, за свідченням бабусі, дуже ретельно.

Моя баба і її сестра були вже заміжні (збереглося фото 1927 року, де бабуся із сестрою ходять по селу, запрошуючи усіх на весілля). Баба Одарка з дітьми (моя тітка, 1929 року народження, жива досі, і мій батько, 1931 року народження, нині покійний) жили зі свекрухою. Діда Миколу відправили на примусові роботи, то він мав змогу іноді, приблизно раз на місяць, приїздити додому і привозити трохи хліба. Тітка розповідала, що він весь час десь пропадав, іноді тільки забігав додому, кидав на долівку мішок – там зазвичай була хлібина, іноді якихось декілька овочів – і зникав. Вони вижили тільки тому, що дід десь влаштувався на заробітки.

А бабина свекруха, моя прабаба Параска, заховала в сухому кукурудзинні гарбузи і вони всі рятувалися печеними гарбузами. Більше не було нічого.

Ситуація в Борисполі була надзвичайно складна ще з 1932 року. Там були декілька колгоспів, чимало людей не вступили (як мій прадід), тому в лю-

одарка Бубон із сестрою Марією напередодні весілля, Бориспіль, 1927 рік

дей забрали все. Вже в 32-му не було, чим сіяти. Насіннєвого матеріалу було менше половини від необхідного.

У Борисполі тоді від голоду загинуло близько 6 тисяч людей. Померла під час голодомору і Пріська, наймолодша бабусина сестра. І все ж, у Борисполі помирали трохи менше, ніж в навколишніх селах, а селян, які гину-

ли просто на вулицях Борисполя, ховали у спільних могилах на Рогозівському і Книшовому цвинтарях. Могили зрівнювали з землею. Потім баба все життя неодмінно тримала в коморі відро солі, вузлики з квасолею, насіння гарбузове і соняшникове. І до кінця життя боялася голоду.

Баба Федора померла у 1936-му від хвороби, а у 1937 році репресували діда Опанаса. Він був розстріляний, місця ніхто не знає, було тільки повідомлення про вирок і про те, що він виконаний.

Розстріляли і родича прадіда, Федора Івановича Бубона. Він був учасником дотепер маловідомого Бориспільського повстання проти Червоної армії. На Беживському цвинтарі навіть збереглася його могила. На ній встановлено дерев'яний хрест із написом: «1920. 26 апреля. Здесь покоится раб Божий Фёдор Иванович Бубон. Убит во время восстания». Цей родинний зв'язок також був однією з причин арешту прадіда, оголошення його «ворогом народу» і розстрілу.

Розповіла Олена Міщенко,
філологиня

Механізм, що призвів до Голодомору, був запущений ще наприкінці 1920-х років із Москви тодішніми лідерами комуністичної партії на чолі зі Сталіним. У січні 1928 року більшовицька влада запроваджує практику примусової хлібозаготівлі, забираючи у селян вирощене зерно практично за безцінь. Водночас розпочинається знищення заможних селянських господарств, які режим назвав «куркульськими». У «куркулів» конфіскують майно, землю. Їх і їхні родини виселяють за межі населених пунктів, а значну частину депортують на Схід та Північ Радянського Союзу.

«Давай, батьку, зробимо карточку...»

Яків Романович Лозовий з матір'ю Устиною, дружиною Степанидою, дітьми Василем, Антоном, Ольгою та Ганною. Вінниччина, весна 1933 р. В Голодомор померли бабця Устина та мала Ольця, якій ледь виповнився рік.

**Родина Лозових,
село Воронинці,
Вінниччина**

На фото, зробленому навесні 1933-го, дідो мій, Яків Романович Лозовий, прабабця Устя, бабуня – Степанида Антонівна і їхні діти: дядько Василь, батько – Антон Якович, мала Ольця та тітка Ганя. Дідова родина була серед «рекордсменів» села, бо у них під час Голодомору вмерло лише двоє – баба Устя і Ольця, якій ледь виповнився рік. Найстаріша і наймолодша. Бува й таке.

Дідо Яків народився у 1893 році у селі Воронинці (перейменовані згодом більшовиками на Воронівці) нині Хмельницького району Вінницької області. Найстарший син у родині Романа Лозового, де було тринадцять душ дітей. У 1914 році був мобілізований на фронт, де у 1916-ому при Брусилівському прориві отримав поранення одразу в обидві ноги з кулемета під час атаки. Повернувся з госпіталю в село на милицях, але згодом викараскався та ходив навіть без ковінки, лише строха накульгуючи. Згодом у справі НКВД було зазначено, що "під час Громадянської війни" він брав участь у петлорівських загонах.

Був теслею і стельмахом. Тобто виробляв із дерева геть усе – від меблів до возів та бречок. Мав із того фаху добрі статки та звів перед колективізацією нову хату. Дідо був щиро віруючою людиною. Не палив та пив чарку тільки на свято. Був письменний та любив на дозвіллі читати. Загалом, то були книжки релігійного змісту – Біблія, Псалтир, життя святих тощо, яких в нього була ціла полиця. Коли часи погіршилися, він переховував ті книжки в окремій торбі. Був якийсь час виборним церковним старостою та головою районної добровільної пожежної охорони, бо дуже тямив у дерев'яних конструкціях. Але вступати у комнезам чи партію йому й на думку не заходило. Хоча у колгосп записався, відчуваючи насування важких часів.

На початку 30-х у нього стався конфлікт із одним з активістів місцевого комнезаму. Той припхався до хати і зажадав від бабці моєї Степаниди горілки. Та відмовила, і тоді комнезам ухопив рогача коло печі і намагався брязнути ним по образах на стіні. Бабця вчепилася в держак рогача та здійняла ґвалт. На крик прибіг із шопи дідо та вхопив розбишаку за бебехи та викинув геть з обійстя, як паршиве цуценя. Той втік, але погрозив здалеку кулаком.

А в Голодомор вдалося вижити завдяки мішку мерзлої, гнилої бараболі, що закопав дідо Яків за хлівом, коло гною. Там комнезами його не

Родина Бойків:
Мирон Сергійович
і його дружина
Христина (рідна
сестра Степаниди
Лозової), сини Іван
і Микола, а також
сестри Мирона
– старша Христя,
молодша – невідомо.
Жоден із них не
пережив Голодомору.

знайшли. А от родини бабиних сестер Христини та Танасі, також по шість-сім душ, вигибіли геть до ноги! Їздив по селі фотограф-єврей з Уланова. А баба кажуть до діда: «Давай, батьку, зробимо карточку, бо так і помираємо!» От і зробили...

А в квітні 1938 року до хати знадівся наряд НКВД – за доносом місцевого комнезаму. Діда мого, ветерана-інваліда Першої світової, людину освічену й криштально чесну, заарештували та забрали спочатку в райцентр, а згодом повезли невідомо куди. Бабіці відмовили: «Десять років без права переписки!». Вона не знала, що це означало, і все життя чекала на діда. Гадала, що він десь у Сибіру та колись має повернутись. Тато та його брат із сестрою отримали тавро «діти ворога народу».

Уже після смерті бабці, у часи Незалежності, директор школи Микола Дорош, діда якого спіткала така ж доля, добувся до обласного архіву ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, де з'ясував усі обставини справи. Його та мого діда стратили –

розстріляли у вінницькій в'язниці – лише через місяць після арешту за вироком сумнозвісної "трійки" НКВД.

Хочеться ще два слова сказати про тітку Ганну, батькову старшу сестру. Під час окупації її забрали до Німеччини гастарбайтером, де тяжко працювала чорноробом на металургійних заводах Лотарінгії, утримувана у цивільних таборах. Потім, визволена американцями, вона опинилась у Франції, під Парижем. Її навіть сватав француз, заворожений її красою та непотомною робучкістю. Але серце рвало її додому – до неньки з братиками, до рідного села...

З Марселя пароплавом вона добулася до України і потрапила у нелюдські умови вже совітського табору «для перемещённых лиц» під Новоград-Волинським – у чистому полі, за колючим дротом, під прицілом вертухаїв з червоними зірками на лобі. Ледь не померла від кишкових

хороб та застуди, та доля змилювалася над Ганнусею, і вона повернулася додому – догризати лікті у 1947-ому та гнути спину на колгоспних ланах.

І все життя – ота проклята нишком бурякова ланка та сапа з держакон, натертим мозолястими руками до лакового лиску. Закріплені особисто гектари. З весни їден раз підгорнути, а потім ще раз двічі прополоти до осені. А потім ще копати вручну та дерти на купу! І так кожен кущик лопатої гички, кожную бокату борачинку, котра потім піде на цукор, «біле золото Страны Советов, залог её экономического могущества».

Але, насправді, тітуня, не зважаючи на нелегке життя, була людина веселої вдачі. Неймовірно гуморна та дотеплива – з безліччю приказок, притч та казок, цікавущих оповідок та захопливих спогадів. З цілою хурою унікального лексичного добра. Достеменний вояк Швейк у спідниці! Саме її та бабину мову я палко бережу, пересипаючи свою писанину діалектними формами наших місць. Бо щиро поціную те, як справдешній скарб та непідробну автохтонність.

Розповід Варел Лозовий,
художник і літератор

1929 року комуністи розпочинають суцільну колективізацію. Незалежні приватні фермерські господарства примусово об'єднують у державні колективні – «колгоспи», куди забирають реманент і зганяють усю худобу. Колгоспники позбуваються права розпоряджатися результатами власної праці, а значна частина худоби та урожаю без відповідного нагляду гине.

Насильницька колективізація викликає масові протести і повстання. Упродовж 1930 року в Україні відбулося понад 4000 масових виступів. У них, за оцінками істориків, взяло участь біля 1,2 млн. селян. Спротив жорстоко придушували, часто за допомогою військ та співробітників ГПУ, і до жовтня 1931 року колективізованими – фактично державними – стали 68% селянських господарств та 72% орної землі.

Сестричка

Сидять Павло Михайлюк, Параска Михайлюк, за їхніми спинами стоїть ддідова сестра Хвидора – Павлова сестра. На руках у Параски – Іван Михайлюк, стоїть Мусій Михайлюк. Бабуся оповідачки Тетяна тоді ще не народилася.

Родина Михайлюків, село Тростинка, Київщина

Я цю історію почула ще в юнацькому віці, як тільки стало нестрашно про це розповідати. Але тоді ще я не змогла скласти усі факти до купи й усвідомити та оцінити цей вчинок моєї прабабусі Параски. Але тепер я знаю, що вона була дуже доброю та чуйною людиною із великим серцем.

Для мене історія почалася із того, що мою бабу Тетяну чужа баба постійно називала «сестричкою». «Яка ж вона Вам сестра?» – не розуміла я. І ось тоді, вночі, коли «стіни поснули», бабуся розповіла страшну історію про Голодомор.

Жила моя родина у селі Тростинка, Васильківського району, Київської області. Не знаю точно в датах, але орієнтовно в 1930 році взимку мого прадіда Павла було заарештовано, визнано «ворогом народу», розкуркулено і разом з родиною засуджено на заслання в Сибір. На той час в родині було троє дітей, наймолодшій (моїй бабусі) був лише рік. А ще була старенька мати прабабусі, баба Домаха, яка мала паралізовані ноги і не могла вставати. Усіх їх вигнали з хати в чому були вдягнені, бабу Домаху винесли на рядні, повантажили на воза й повезли у Васильків, в комісаріат для етапування на Сибір. Подивився там комісар на цю компанію і сказав, що ще малі для заслання, та і хворі їм не треба, тож забрав лише прадіда. А решті сказав повертатися додому. Зима, троє діток і паралізована баба. Легко сказати! Проте якось таки вони повернулись. Але ж у хату не пускають, хата заарештована, розкуркулена.

Послала баба Параска хлопців у інше село до їхньої тітки і хрещеної, якій перед тим віддали свою корову, бо ж знали, що її сім'я бідняцька, їх не мали розкуркулювати. Пішли вони геть малі взимку в поганенькому одязі пішки за багато кілометрів, але там відправили їх назад, бо ж своїх троє ротів, то нащо, мовляв, ще й чужі. Та, мабуть, це і на краще, адже вся їхня сім'я таки вимерла з голоду...

Пустили до себе сусіди-родичі на перший час. Страшно було всім, адже «совєтська власть» забороняла пускати до себе «ворогів народу» і за це можна було поплатитися дуже жорстоко. На них не раз вчиняли облави, але якісь Вищі сили вберегли мою родину від загибелі.

Коли почався голод, то якось вже родина замешкала в хатині, розділеній на дві частини. В одній половині жила сім'я, яка чи то померла, чи то

була в інший спосіб знищена новою «властю». В другій половині хати жив «страшний дядько». Ходив худючий і страшнучий, що діти боялися на нього навіть дивитися. А баба Параска боялася випустити дітей із хати самих, боялася їх лишити вдома, щоб той дядько не вкрав, бо вже бували і такі випадки. Але ж треба було ходити на роботу, щоб якось вижити. Влаштувалася наймичкою в надісланого з міста комуніста агітатора-парторга, якого поселили з родиною у їхній рідній хаті. Тобто тепер ходила у свою хату на роботу, забирала лушпиння із картоплі, буряків, якісь недоїдки – так і виживали.

Аж тут вона дізналася, що у хаті неподалік померли всі дорослі й лишився один хлопчик Іван. Він був спухлий з голоду і вже ледь ходив. Хата була пустою, бо з неї винесли все, що могли винести. Холодний вітер та малий спухлий хлопчик з тоненькими ручками і ніжками – все, що там ворухилося. Тож баба Параска зібрала свої пожитки, дітей і перебралася у хату до Івана. Потроху вона його відгодувала і виходила.

Так він і ріс далі з ними, бабу Параску називав «мамою», а мою бабу Тетяну він, а пізніше і його дружина (ота чужа баба) називали «сестричкою». Зараз це звучить так банально: відгодувала. Але коли харчів обмаль, коли діти постійно просять їсти, коли одягнути нічого, не додавати своїм і ділити їжу на ще одного – оце вчинок, який свідчить про велике серце...

До речі, вже не пригадую як, а розпитати більше нема в кого, але бабуся розповідала, що родина, яку поселили в їхній хаті, теж мала трагічний кінець. Двоє їхніх дочок померли, а їхня мати збожеволіла...

Подальша історія нашої родини набуває справжньої гостросюжетності, адже однієї ночі у вікно хати, де вони жили, постукали... В ті часи це був надзвичайно тривожний знак, але яким же несказаним щастям для усіх стало побачене! То був прадід Павло, який дивом врятувався дорогою на Сибір. А тепер от прокрався їх провідати і приніс гостинців...

Виявилось, що в потязі, який етапував політв'язнів, почалася епідемія і дуже багато арештантів помирали. Їх пакували в мішки і викидали на ходу в ліси. Отак один лікар розговорився з дідом, почув його історію та пожалів. Підписав у документі, що той помер від холери, а коли потяг трохи стихив швидкість, то діда теж скинули, як мертвого. Важко

увияти, як він взимку пробирався багато кілометрів пішки до Києва. Там влаштувався на роботу на будівництво залізничного вокзалу – він був майстром на всі руки. Якось дістав собі підроблені документи, жив у Фролівському монастирі, збирав сухарики і намагався дізнатися хоч якусь інформацію з Тростинки про свою сім'ю.

І однієї ночі він таки дістався до них. Приніс гостинців: сухарів та шматочки цукру – це був справжній скарб! Проте, коли він прийшов утретє, хтось його вистежив, вчинили облаву, але дід знову вислизнув від ворогів. А родина відтоді не мала спокою.

Врятувало їх лише те, що невдовзі почалася війна. Оголосили мобілізацію та амністію для «злочинців», які добровільно підуть на фронт. От дід Павло і записався. Його амністували, родина повернулася у свою хату, проте там зробили ще й польову пошту і вони всі працювали на тій пошті. Моя бабуся розносила трикутні конвертики і «похоронки», старшого брата Мусія забрали в Німеччину на роботу в шахті, середньому Івану вдалося втекти з-під варти, ходили з іншими рити окопи... Але це вже була зовсім інша історія...

Розповіла Людмила Юрченко,
вчителька

Паралельно комуністичний режим посилює тиск на українських інтелектуалів. Упродовж 1929–1933 років радянські каральні органи фабрикують низку кримінальних справ – ув'язнено понад 30 000 осіб.

У 1933-му році комуністичний режим розгортає масові політичні репресії за звинуваченнями в «українському націоналізмі». За офіційними даними, в Україні 1933-го було арештовано понад 124 тисячі осіб, що більше, ніж у 1938-му. Тоді ж була остаточно згорнута «українізація». Тодішній комуністичний керівник республіки Павел Постишев заявляв, що 1933 рік став «роком розгрому націоналістичної контрреволюції».

«Кістляві пальці голоду»

Сестри Мироненко:
Секлета, Олександра
і Марія. Київщина,
початок 30-х років.

**Родина
Мироненків,
село Підгірці,
Київщина**

Моя бабуся – Апраксина (у дівочтві – Мироненко) Олександра Власівна, народилася в селі Підгірці Обухівського району Київської області, прожила 99 років (1913-2012). Мала п'ятьох братів та двох сестер.

Рід бабусі – підгірчани Мироненки – до революції був величезним: батько, мати, восьмеро дітей. Батько – Влас Демидович – керував панським маєтком, мав власний виїзд – маленьку бричку. Разом зі старшими синами – Федотом та Антоном – звів для родини будинок-«зруб». Його дружина – Федора Гнатівна – струнка, маленька, цілий день із молодшими дітьми працювала на власній ділянці: щось вирощувалося для себе, щось – на продаж до Києва, куди бричкою щосуботи відвозив дружину й середульших мій прадід.

Спалахнув 1917 рік. Із п'ятьох синів двох засмоктав вир тих подій. На жаль, моя бабуся була надто малою, щоб про цих двох братів у неї залишилися спогади. А потім ніхто не розказував. У лютому 1930-го в Обухівський район прийшла постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». І сусід, про якого бабуся згадувала, як про «страшне ледащо, яке прокидалося тільки пообіді, а його город заріс будяками», вирішив, що ділянка та хата у Власа Демидовича – куркульські. І «член комітету бідноти» написав про це у більшовицькі органи влади.

Тож довелося родині в одну ніч похапцем рятувати свої життя – тікати до Києва. А коли за тиждень попросили далеких родичів забрати хоч деякі речі з хати – забирати вже було нічого. За одну ніч їхню хату, зведену прадідом із любов'ю, розібрали до останньої деревини.

Нелегко довелося родині в Києві – життя у підвалах, збирання речей зі смітників. Бо якщо ти селянин, то паспорта в тебе немає, і ніхто тебе не прихистить і в себе не припише. Врятував моїх пращурів один панотець. Зустрівши якось бабусю, яка вищукувала на смітнику речі, щоб вдягти матір та братів, він запросив усю сім'ю до себе – дав житло та «приписав» до міста.

Але й самого панотця спіткала нелегка доля. Однієї ночі за ним прийшли... На згадку про цього священика у нашій сім'ї збереглася одна давня ікона – Святий Володимир-Хреститель. Як би не було важко ба-

Петро та Антон
Мироненки. Київ.
Фото середини
1930-х років

бусі, вона ніколи навіть гадки не мала ту ікону продати чи обміняти.

Із оселенням у Києві життя потихеньку налагоджувалося. Сестра Секлета «вискочила» заміж, ледь їй виповнилося 16, й переїхала до Великих Дмитровичів, де народився її старший син – Михайло. Про початок Голодомору бабуся згадувала не часто. Йі здебільшого як то було я розуміла з уривків інших її спогадів про братів та сестер. Йі більше за все – про Секлету.

Інколи у згадки бабусі уривалася вкрита спухлими від голоду трупами смердюча дорога від Великих Дмитровичів до Корчуватого, яку доводилося долати пішки, із мішком полови, картопляного лушпиння чи якогось бадилля на плечах, щоб можна було зварити якийсь суп. Той мішок лишав на тілі скривавлену борозну, але що це у порівнянні із тим, що могло спіткати усю родину, не будь того мішка? Інколи вдавалося на останні зароблені гроші придбати якогось борошна. Це було великим святом. Хай не окрасць – якась невеличка пісна варяниця. Але для п'яťох Мироненків вона була смачнішою від найсолодшої булки.

А коли завагітніла за другим разом Секлета – усе борошно віддавали їй. Носили пішки по 20 кілометрів. Проте голод своїми кістлявими пальцями таки достався спочатку до чоловіка Секлети – Сергія. Його не стало, коли Сетя була на четвертому місяці. Зморена голодом вагітна жінка у березні 1933-го змушена була йти обробляти поле – там можна було потайки знайти щось торішнє... Тільки потайки. Бо коли ти виносив щось із поля – не важливо, чи то торішнє, напівзгниле, чи добре – тебе чекав суд. І розстріл.

У червні 1933-го народилася Одарка Сергіївна Мироненко... Народила-

ся, щоб загинути. Бо її мати – вісімнадцятирічна Секлета – на сьомий день від народження доньки впала у полі від виснаження. За 10 хвилин до неї підбігла з мішечком борошна сестра – моя бабуся. Але запізно – Сеті вже не було в живих. Слідом за матір'ю за два тижні пішло і її немовля – у тих, хто народив дітей у ті роки, часто-густо не вистачало молока, щоб прогодувати своїх дітей, що тут вже казати про чужих...

У нас у родині ніколи не було прийнято викидати хліб – зїдалося все. А те, що не зїдалося – різалося на сухарі й клалося на підвіконня. А потім збиралося у полотняні мішечки. Можна не вірити, але ці сухарі інколи здавалися мені смачнішими за свіжий, щойно випечений хліб. І досі бере моторош, коли я інколи бачу хліб на смітнику – згадуються бабусині очі, коли вона розповідала про молодшу сестру і її донечку.

**Розповіла Аліса
Кузьманенко,
філологиня**

Через насильницьке вилучення продовольства, блокаду сіл та цілих районів, заборону виїзду за межі охопленої голодом України, згортання сільської торгівлі, репресії щодо незгодних тоталітарна система створила для українців життєві умови, розраховані на їхнє фізичне знищення. Така політика режиму – злочин проти людяності, який відповідає Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього.

Визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу законодавчо закріплено Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», ухваленим Верховною Радою України 28 листопада 2006 року.

Наталія Удовенко (по чоловіку – Кирпенко), Тетяна Удовенко (дружина Івана), Іван Удовенко та Надія Удовенко (по чоловіку – Єремчук)

Вижили – бо трималися купи

Родина Удовенків, хутір Кам'янка, Чернігівщина

«Лише гуртом, дружно, підтримуючи один одного добрим словом, спільною працею та шматком хліба, можна вижити...», – завжди говорив мій дідусь Іван Костянтинівич Удовенко (1926 р.н.). Його слова хочеться завершити фразою: «та бути щасливими». Але обставини, в яких зростало його покоління, формували специфічне розуміння щастя. Яке й полягало, мабуть, в тому, щоб вижити. Спочатку в умовах Голодомору, потім Другої світової, а згодом тотальної цензури та нав'язаних радянською владою зразків поведінки й мислення.

Історія родини мого дідуся, «стратегія виживання» під час Голодомору 1932–1933 років, з огляду на увесь трагізм тогочасної ситуації може вважатися успішною. Бо усі члени родини вижили (завдяки тому, що

трималися купи й не цуралися роботи). Згодом діти отримали освіту та змогли реалізувати себе в професії та особистому житті.

Родина Удовенків з трьома дітьми та батьками – Петренками, жили на хуторі Кам'янка (нині село Залісся Городнянського району на Чернігівщині, де зараз живе 34 людини). У Всеукраїнській Книзі пам'яті у мартиролозі є дані, що на цьому хуторі у 1933 році померло від голоду 20 людей.

Як родина пережила колективізацію та Голодомор, мій дідусь описав у безцінних для його нащадків спогадах:

«У 1909 році мій дід по матері, Петренко Федір (1873 р.н), купив у хуторі Каменка 5 десятин землі в пана Лизогубова. Це був чагарник і ліс. З цього лісу дід побудував хату, сіни, хлів. А пізніше ще й омшаник для бджіл та клуню, облаштував тік. У господарстві тримали по 2 корови, коня, свиней, овець, була пасіка з 20 бджолосімей».

Петренки мали доньку, яка вийшла заміж за Костянтина Удовенка (1900 р.н). Був він нащадком рекрута, який протягом 25 років відбував військову повинність у царській армії. А прізвище мав таке, бо був сином удови. Костянтин переїхав жити до своєї молодої дружини в хутір Кам'янку.

«Тобто був у приймах у сім'ї Петренків. Так вони жили дружною хліборобською родиною. У 1928 році придбали молотарку з кінним приводом, в яку впрягали не менше двох пар коней, а тому спрягались із сусідами. У 1932 році в хуторі був організований колгосп, до якого вступили мій дід (Федір Петренко) та батько (Костянтин Удовенко)».

Іван Удовенко, його старша сестра Надія та молодша – Наталія. 1939 рік.

Цей день у 1932 році в хуторі був організований колгосп. До колгоспу вступили і ми сім'я. Батько. Вони усуспільнили землю, кіри присвоїли ділянки розірвані в с. Г. та молотарку, коня, віз, плуг, борону та кіньську зброю. Батько мій був обраний головою колгоспу. Треба було організувати і забезпечити кормами усуспільнених коней і підготувати до весняної сівби на усуспільненій землі. Багато зусиль збирали сінно, щоб все успішно зробити. З великими труднощами збирали сінно в колгоспників для коней. Ще трудніше було зібрати посівний матеріал для весняної сівби. Бо 1932 рік неврожайний і люди голодували. Батька, як голову колгоспу, викликали на нараду в Городню. В цей день в хутір прийшла бригада на голі з головами невідомої сім'ї Р. Місник. Вони прийшли розкуркулювати хутір Остроносенка. Він їх зустрів улесливо, організував пригощання та випивку. Добре попили. Голови сім'ї Р. Місник дуже сподобалися догляду Остроносенки і він заарештував її разом. Співі він завітали до будинку мого діда. Там в той час не було дома. Не було врання і вночі з'їли, голов колгоспу бо він був на нараді в Городню. Вони оголосили матері бабусі і матері, що на сім'ю накладено податок у великій сумі. Для виплати такої суми грошей у сім'ї не було. Батька сім'ї Р. Місник дуже любив, що в такому випадку вони додому нас розкуркулили. Наказали нам всім встати і нічого не бравши покинути хату. Ми всі почали плакати. Моїй старшій сестрі було 8, мені шов сьомий і сестричка пера на голі з головами сім'ї Р. Місник вигнали нас, сім'ї Р. Місник висіли, на вулицю. Був холодний зимовий день. На вулиці зібралось багато людей. Вони застрілили нашого улюбленого собаку, якого ми звали Гавруш, заїхали у двір підводами і стали забирати буквально усе підряд на підводи.... Ми прийшли у Мукомелових... Увечері прийшов з Городні батько і дізнався все, що трапилось. Зайшовши до хати, де ми прийшли, він упав у обморок».

Спогади
Івана Удовенка

нас розкуркулити. Наказали нам вдатися і, нічого не бравши, покинути хату. Ми всі почали плакати. Моїй старшій сестрі було 8, мені шов сьомий, молодшій сестрі - всього 4 роки. П'яні і озброєні люди вигнали нас силоміць, виштовхали на вулицю. Був холодний зимовий день.

Родина змушена була віддати колгоспу землю, гордість глави сімейства - молотарку, коня, зброю, віз, увесь сільськогосподарський реманент.

«Батько мій був обраний головою колгоспу. Треба було організувати і забезпечити кормами усуспільнених коней і підготувати до весняної сівби на усуспільненій землі. Багато зусиль доклав він, щоб все успішно зробити. З великими труднощами збирали сінно в колгоспників для коней. Ще трудніше було зібрати посівний матеріал для весняної сівби, бо 1932 був неврожайним і люди голодували...

Батька викликали в Городню на нараду. У цей день в хутір прийшла бригада з розкуркулення. Вони прийшли розкуркулювати жителя хутора Остроносенка. Він їх зустрів улесливо, організував пригощання та випивку... Охмелілі, вони завітали до будинку мого діда, якого не було дома. Вони оголосили моїй бабусі і матері, що на сім'ю накладено податок, для виплати якого у сім'ї не було грошей. Голова сільської ради Місник заявив, що в такому випадку вони змушені

На вулиці зібралось багато людей. Вони застрілили нашого улюбленого собаку, якого ми звали Гавруш, заїхали у двір підводами і стали забирати буквально усе підряд на підводи....

Ми прийшли у Мукомелових...

Увечері прийшов з Городні батько і дізнався все, що трапилось. Зайшовши до хати, де ми прийшли, він упав у обморок».

Далі події розгорталися таким чином, що Костянтина Удовенка заарештували та доправили до Городні. Там, у в'язниці він пробув місяць, після чого був суд, на якому його виправдали і відпустили. Костянтину вдалося влаштуватися на роботу до лісництва. Це врятувало родину від голоду, бо працівникам видавали продовольчий пайок. Поки він був у в'язниці, жінки та діти ледь не загинули без їжі. Лише завдяки підтримці хрещених, які й самі жили впроголодь, але ділились чим могли. Дід (Федір Петренко), одразу після арешту зятя мав передчуття, що і його можуть заарештувати, тож виїхав до Сибіру. Родина, не маючи свого кутка, поневірялась якийсь час по чужих хатах і врешті виїхала до Миколаївської області.

«На станції Нова Полтавка ми висадились з поїзда і завербувались в село Антонівку. Знаходилося воно за 15 км. від станції. Це був степовий район. Скільки й око сягало були степи... Біля села протікала річка Інгул. Була вона широкою та повноводною, але не судноплавною. Там нас прийняли в колгосп, який виділив нам хату і видавав продукти. Батьки працювали в колгоспі. Я пішов до школи у перший клас, а старша сестра у другий».

Дід із далекого Сибіру писав, щоб родина їхала до нього в Омську область. Але в черговому листі попередив, що там теж почався голод, тож краще він повернеться в Україну.

1933 рік забирив щодня тисячі життів українських селян. Миколаївщина, охоплена голодом, уже не була такою безпечною для родини. Родина голодувала, незважаючи на продовольчий пайок з колгоспу. Дітям у школі давали по шматочку хліба і вони один шматочок з'їдали самі, а другий несли додому, щоб підтримати бабусю і дідуся (який повернувся з Сибіру). Ділилися усім, кожен залишав найменшу крихточку

На другий день в хутір приїхав голова сільради та міліціонер,
які заарештували батька і вивезли до в'язниці в Городню.
З в'язниці батька тримали цілий місяць.
А потім був суд, який оправдав його, вважалося розстріляний
незаконно.
Батько був вивезений на волю.
Дід, дізнавшись про арешт батька та вважалося, що і його
кофту заарештували вийшли до сільради (вже він полюбив)
наши люди він намагався наші наші арештованого Родю
члени Миколай, а вона переробила їх наші.
Після арешту батька у тюрмі знайшли в одній арешті,
бо як він розмовляв, його хресник дуже вивіряла в нього
ті, що сиділи з ним у одній тюрмі камері.
Місцеві, протестуючи проти батька перебував у тюрмі,
на дуже заборонили бо жини лише наші там, що увели наші
мої хресник та хресник. Хоч вона і самі жини в тюрмі.
Повернувшись і в'язниці його викликали заставили сільраду
перезарядити, якщо він буде скаржитися, то він забере його,
що забере в'язниці розум і слух на засланні.
Батько німає працювати до Комсомольськ-Міколай, де
завжди невеличка приволонери наші.
Ми наші переїхали в південний буржуйський Мурашівка.
Будинок знаходився в місці хутора.
Мам ми приїхали до червня 1933 року.
В червні 1933 року до нас приїхав брат мого батька
Свистопуха і вивіз всю нашу сім'ю в Городню.
З Городни поїздами ми виїхали в Миколаївську область.
На станції Нова Покотавка ми висадилися з поїзда і
австрійцями в село Антонівку. Село знаходилося за 15 км від
Ново Покотавки. Там нас прийняли в колгосп. Колгосп вівів
нам хату і вивисували та вивисували продукти.
Батьки працювали в колгоспі.
З 1 вересня я і старша сестра пішли до школи, я
в перший клас, а сестра в другий.
Це був стеновий рівень. Світло і око стало були
теми. На поліх вилучували пшеницю, кукурудзу та
сояльник.
Полі були порізани глибокими ярами. Тільки зрів були
поверхні колоски загарилися.

Спогади
Івана Удовенка

гами, тож її також доводилося везти. Діти йшли слідом. 15 кілометрів
дороги вдалося подолати лише під вечір, бо усі були знесилені, часто
зупинялися перепочити.

для іншого. Сестра Наталя ходила
до ясель. І вже дорослою розка-
зувала, що на усе життя запам'я-
тала відчуття страху через те, що
батьки її можуть залишити. Бо ба-
гато родин, доведених до відчаю,
змушені були «кидати» дітей, бо
не мали чим їх годувати. Костян-
тин почав пухнути, сили полиша-
ли і він змирився з думкою про
смерть. Але його дружина Євдокія
не могла дозволити зневірі взяти
верх і буквально змусила чолові-
ка спробувати виїхати в інше міс-
це. Родина вирішила повернутися
до рідних місць...

«Усі посіви вигоріли. Люди голо-
дували... Голод брав своє. Була від
нього смертність в селі. Ми вирі-
шили повернутися в хутір Кам'ян-
ку ... Щоб виїхати, треба були гро-
ші, яких в сім'ї не було. Тому батько
їде один. Приїхавши в хутір, він
побачив, що на Чернігівщині голо-
ду вже немає. Вродила картопля
і зернові. Люди мають хліб і іншу
їжу. Позичивши грошей, вислав
нам, щоб ми одразу ж виїздили».

Дід Федір змайстрував «тачку» на
двох колесах. Туди поклали речі
і родина раненько вирушила на
станцію Нова Полтавка. Бабуся
була дуже слаба, з опухшими но-

«Заночували у добрих людей. Дід купив квитки на потяг і ми виїхали. В
дорозі дід купив хліб і давав нам по кусочку, тому що боявся. Після та-
кого голоду одразу їсти багато не можна було... В Городню ми приїхали
під вечір. На пероні нас зустрічав батько, який приїхав підводою. В ху-
торі ми зупинились в колишнього сусіда Тимошенка Олександра. Нам
вони приготували вечерю. Це була варена і потовчена картопля, хліб
і квашена капуста. З великим апетитом ми повечеряли. Назавтра дід
домовився зі своїм хресником Печерним Іваном Матвійовичем, щоб
поселитися в нього. Їх будинок складався з двох кімнат. У першій посе-
лились ми, в другій жила їхня сім'я.

Настало літо 1935 року і вся наша сім'я захворіла малярією. Стає стра-
шенно холодно і протягом певного часу трусить так, що зуб на зуб не
попада. А потім кидає в жар. Лікувалися порошками хіні, які дуже гіркі.
Продовжувалася хвороба довго. Першим поправився дід і пішов у су-
сіднє село Ловинь на заробітки...».

Протягом трьох років родина змушена була жити в різних людей, доки
в 1938-му нарешті переїхала у власну хату, яку збудувала в Ловині. Не
було межі радості, коли купили корову, а згодом обзавелися господар-
ством. Здавалося, що нарешті життя починає налагоджуватися.

Але Друга світова забере Костянтина, а мого дідуся Івана скалічить.
вісімнадцятирічним юнаком він потрапить на фронт, дійде до Лівани
і отримає важке поранення ноги. Гангрена роз'їдатиме його тіло, але
жага до життя дасть сили одужати. Він виживе і решту життя присвя-
тить школі та учням. Пройде шлях від учителя до директора школи.

Його старша сестра Надія працюватиме на землі та виховуватиме ді-
тей і онуків. Менша сестра Наталя отримає фах учителя української
мови та викладатиме в педагогічному інституті спочатку у Харсоні,
згодом у Миколаєві.

Розповіла Наталія Слобожаніна,
історикня

«До революції у нашої родини було дев'ять десятин землі»

Микола і Марія Стригуни з донькою Настею на руках. Позаду стоїть сестра Миколи Ярина із подругою Мелашкою. Внизу - син Мелашки Василько Черкащина, 1929 рік.

Родина Стригунів, село Самгородок, Черкащина

Це фото датоване 1929 роком. На ньому знялися мої дід Микола й баба Марія (крайня праворуч) Стригуни із села Самгородок Смілянського району Черкаської області. Вони обоє народилися та виросли в Самгородку. Побралися, коли Миколі виповнився 21 рік, а Марії – 19. Уже через рік у них народилася донька Настя – фото вона у батька на руках. До війни в сім'ї Миколи та Марії народяться ще два сини – мій батько Іван восени 33-го, а його молодший брат Василь – на три роки пізніше.

За Миколою Климовичем стоїть його сестра Ярина. У вісім років вона перехворіла на тиф і стала глухонімою. Все життя жила в родині брата Миколи, стала сестрою невістці Марії, була доброю до своїх племінників і неймовірно роботящою. Ще на цій фотографії сусідка й подруга Марії – Мелашка, зі своїм сином Василем. На знімку він сидить на обрізку дошки. У дорослому житті стане головою колгоспу. Мелашка ж була гарною швачкою – на фото всі одягнуті в її вироби...

До революції в нашої родини було дев'ять десятин землі. Та земля годувала прадіда Клима і дев'ять його синів та дочок (прабаба Наталка померла молодою, і прадід сам виховав усіх дітей), в тому числі й мого діда Миколу. Більшовики вирішили, що стільки землі для Стригунів забагато, і забрали все. Не погребували й одягом, який винесли з хати. За протести проти такого свавілля прадіда Клима свої ж самгородські «революціонери» заарештували і хотіли кинути до темного та сирого льоху. Розповідають, що кілька чоловіків пхали високого та кремезного Клима Стригуна до погребу, а він уперся руками об одвірки і не зрушив із місця. Тоді більшовики взяли палиці, побили його та причинили в тому льоху. До ранку там він і помер.

Дід Микола добре пам'ятав, як нова влада обійшлася з його батьком, тож до колгоспу не вступав. Не приховував і свої думки з приводу колективного господарювання, не раз казав сусідам, що толку від цього не буде. На життя він заробляв тим, що працював на залізничній станції на Кіровоградщині. А коли почалася голодовка 1933 року, взяв коня і разом із сестрою Яриною подався на заробітки на далеку Херсонщину. Там вони копали на полях буряки й возили конякою на завод. Додому на Черкащину навідувалися не з порожніми руками – привозили борошно, сухарі, цукор, сіль і навіть гроші.

І хоча завдяки цьому в голодовку ніхто із родини не помер, але недоїдали добре. Тітка Настя пригадувала, як п'ятирічним дівчам ішла з ма-

тір'ю Марією центром села, де був базар, і побачила на прилавку пиріжки: «Ті пиріжки були такі білі, я й тепер їх пам'ятаю. Я причепилася тоді до матері за спідницю й кричала на весь базар, щоб вона мені їх купила. Ще й по землі покотилася. А мати нахилилася до мене та на вухо й зашепотіла: «Дурна ти, вони з жомом!». Сказала неправду, але я повірила. Схопилася, нишком обтерла сльози й пішла, бо страшно жому не любила».

Вона казала, що мати тоді купила склянку ряжанки. Коли прийшли додому, вона поставила її на полицю й сказала малій Туні, що піде сапати, а потім будуть обідати. Доки мати була на городі, мала намостила під полицею подушок, стала на них і потихеньку вибрала пальцем та з'їла всю ряжанку. Коли мати повернулася до хати, то побачила у склянці тільки сліди від дитячих пальчиків...

Коли почалася війна, Миколу Стригуна разом із ще двома односельцями, забрали на фронт. У районний військкомат Ротмистрівки (тепер село Смілянського району) їх проводжали усією громадою.

А згодом до села дійшла новина, що Микола Стригун разом із односельцями потрапив у полон, і їх тримають у Дарниці. Люди балакали, що полонених відпускають, якщо за ними приїжджають дружини. Тож Марія упросила сусіда їхати з нею до Києва. Вони добралися до станції Сердюківка, і сусід, коли побачив, який там хаос і скільки там люду товпиться, побоявся та повернувся назад. Марія їхати сама не наважилася. Вдома у неї залишалося троє малих дітей, і вона теж пішла до села. Минуть роки, і вона не раз докорятиме собі, що тоді так і не ризикнула поїхати до Києва. Все життя вона вважатиме це своєю провиною.

Разом із Миколою Климовичем у полоні було кілька односельців. Це вже вони розповідали, коли повернулися в Самгородок, що якимось німці наказали полоненим стати в колону по одному. Тоді мій дід Микола, який був найвищим і найсильнішим від усіх, поставив односельців попереду себе, аби трималися гурту, а сам став скраю. Він так хотів, аби вони були всі разом. Фашисти відрахували полонених у колоні якраз до Миколи Климовича і дозволили їм розходитися по домівках. Усі ті односельці повернулися в село й до кінця життя вважали Миколу Стригуна своїм рятівником. Припустили, що разом з іншими полоненими бійцями, котрі ще мали сили, погнали його рити якісь підземні ходи. А потім знищили.

А Марія Іванівна все життя чекала його з війни, сподіваючись, що той повернеться. Разів зо два до неї сваталися односельці, але заміж вона так і не погодилася вийти. На честь батька Василь назвав його ім'ям свого сина. Тож у молодшому поколінні нашої родини є Микола Стригун.

Пам'ятаю, як колись, коли бабусі було вже близько 80 років, літнього вечора ми сиділи з нею на лавці біля її двору й розмовляли. Тоді я й запитала, чи довго вона чекала діда з війни. «Я й досі його жду!» – тихо сказала вона у відповідь.

...Бабуся померла, коли їй було більше 90 років. Після її дев'ятих Васи-левій доньці Валентині приснився дивний сон. Нібито баба Марія каже їй: «Валю, я знайшла тут діда – він без рук і без ніг. Тому до нас і не приїхав після війни. Був у якомусь будинку-інтернаті»...

Розповіла Людмила Нікітенко,
журналістка

Постановою Апеляційного суду Києва від 13 січня 2010 року Йосипа Сталіна, Вячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Павла Постишева, Станіслава Косіора, Власа Чубаря, Менделя Хатаєвича визнано винними в організації Голодомору.

Іван Ігнатуша,
рибалка із Трипільля.
Фото початку
1930-х років.

«Сестричка все просила «йозі», і так з тією рожею і померла»

Родина Ігнатуш, село
Трипільля, Київщина

Мої предки жили біля Трипільля, на чорноземах. На жаль, єдине фото, яке збереглося з тих часів - це фото мого діда, Івана Ігнатуші, 1906 року народження. Дід був рибалкою - Трипільля взагалі рибальське село. Він пережив Голодомор. Як і мій тато, який народився в 1931. Але про це в родині ніхто ніколи не згадував: тато був надто малим, щоб пам'ятати, а діда з його братами у 1938-му розстріляли в Биківні.

Розстріляли його абсолютно безневинним. У той час селами шастали чекісти, забирали усіх за підозрою в причетності до війська отамана Зеленого. А Зелений в 1918-19 роках мобілізував практично усе старше населення Трипільля, бо потрібно було оборонятися з усіх боків: і від білих, і від червоних, і місцеві банди промишляли. А в 38-му трипільцям про це згадали. Ходили чутки, що старші брати діда, Степан і Василь, теж були у Зеленого, але я не знайшов достеменного підтвердження цьому. А діду в 1918 було тільки 12 років, він точно воювати не міг.

Йому просто не пощастило. В той день він просто повертався з поля, коли побачив при дорозі віз, на якому вже сиділи заарештовані трипільці, і серед них - два його брати. Коли Іван підійшов до воза, хтось його впізнав і гукнув: «О, так це ж ще один Ігнатуша. Ану, сідай на віз!». Так він сів, ні з ким не попрощавшись, і більше його ніхто не бачив. Удома лишилася жінка, моя баба Анастасія, і двоє синів, один із яких - мій тато.

Більше про Голодомор говорили в родині моєї мами. Мамине прізвище було Бойко, а її мами, бабці Феодосії, було прізвище Подобна. Вони теж із Трипільля. Родина була велика: батько, матір (мої дід і баба), дід Карпо. Із дітей було чотири дівчинки, з яких вижили тільки дві - моя мама і її сестричка, яка пішла від нас недавно, проживши 94 роки. А дві дівчинки, Тетянку і Галинку, голод забрав. Зовсім манюнькі - їм було рік і два роки.

Мама розказувала, що вони сиділи на печі і все просили «Мамо, я їсти хочу!». Мама: «Потерпи, зараз щось пошукаю». А що шукати, як нема нічого? «Мамо, я їжі хочу». А рожа - це була така рослинка, яка навесні проростала, її сушили і щось там смоктали. І от цій дитинці дали жменьку тієї рожі, вона її жувала-жувала і так з тією рожею і померла.

Мамі моїй тоді було 5 років, а тьоті Олі - сім. Маму тоді на зиму 1932-33 віддали більш заможним родичам, вона там трішки підїдалася. Але

коли почалася весна і в родичів теж не стало що їсти, то вони вибачилися і відправили маму додому. Правда, на той час уже пішла зелень, зацвіла акація, то вже якось усі перебулися і вижили.

І прадіда Карпа голод забрав. Він називав більшовиків сатанинською владою, не пішов у колгосп, а казав, що я помру, а ноги моєї там не буде. І так і сталося: він прийшов із поля, упав посеред хати і помер. А був міцним чоловіком, воював у царській армії, пройшов Першу світову.

І дід з бабою так і не пішли в колгосп. Мій дід Матвій, батько моєї мами, був людиною м'якого характеру, казав: «Може, давайте підемо в колгосп, а то не виживемо». Бо хто йшов у колгосп, тому щось лишали чи виділяли щось із колгоспних врожаїв. Але прадід, був категорично проти. У них вигребли все дочиста. А в діда ж були і землі, були воли-корови, був реманент - все повантажили на воза і вивезли. Ходили зі щупами і все вишукували. А селяни - вони ж наївні, ховали всі приблизно однаково: хто в стріху, хто під припідком, хто в льоху копав схованку. І це одразу знаходили.

Що показово з точки зору цього більшовицького бандитизму - а інакше це назвати неможливо - що моя бабуся, мамина мама розказувала, що бачила потім свою хустку в магазині в Обухові. Тобто, вони в людей забирали, продавали це все в магазинах, а куди далі йшли ті гроші, ніхто не знав.

Але люди теж були різними. Коли у діда виводили худобу, один із молодих, із комсомольців, узяв телятко і завів у сіни, щоб хоч щось лишилося. А старший комуніст це помітив, вивів теля, дав підсрачника тому комсомольцю і забрав усе.

У містах було легше прогодуватися, тому багато людей із сіл намагалися дістатися до міста. Але часто було так, що ці нещасні доповзали туди - і там на вулицях помирили.

Моя бабуся по татові розповідала, що в них в родині були чотири дочки, і три з них пішли в Київ у найми до багатих киян. Вони жили на місці нинішньої України, там було тоді три села - Миколийки, Григорівка і Злодіївка, і з одного з них була родом моя баба Настя. Щодо назви останнього, то може й справді там жили такі люди, бо Дніпро - це така

водна артерія, яка спонукає якщо не до піратського способу життя, то до досить вільного. Баба розказувала, що вона жила на березі Дніпра і там до революції кожен мав дві хати: одну для себе, а одну - для дачників із Києва. Дачники приїжджали до них на літо, щоб відпочивати на природі, пити свіже молоко. Вони здружувалися і ці дачники потім на зиму брали дівчат із села за прислугу. І давали їм освіту, і ті там у місті окультурювалися і навіть, бувало, виходили заміж. І от три сестри моєї бабусі вийшли так заміж у Київ - їх було не порівняти із сільськими, вони були геть міськими. І вони вижили.

Батьки про Голод в родині практично не згадували. Тільки час від часу в розмові просочувалося: «Крихти не викидай, хліб - то святе», «Не дай Боже комусь взнати Голод, як не було що їсти» - «А як то так, що не було що їсти?» - «Ой, не питай, страшний був час». Отой страх голодної смерті лишився з ними на все життя.

І я так думаю, що оця акселерація і зайва вага у дітей мого покоління - це все від того страху. Я народився 1955 року і з дитинства пам'ятаю, що мене затовкували їжею. Їжа була проста - картопля-макарони, але її було багато. А ще - рибацький жир якийсь. І все це пхалося в нас без права на відмову, доки ми не ставали колобками. І я розумію зараз, звідки це, що цей страх лишився на генному рівні - ми мали вижити.

Розповідь Олександр Ігнатуша,
актор

Голодом у 1932-1933 роках було вбито мільйони мешканців України. Страшні обставини злочину та зумисна політика приховування його наслідків унеможливають встановлення точної кількості загиблих від штучного голоду і вичерпного поіменного списку жертв.

Українська революція і Голодомор

У центрі – Парасковія Парубченко, зліва – її чоловік Микола В'юн. Київщина, орієнтовно 1948 рік.

Родина Парубченків, село Барахти, Київщина

Моя прабабуся, Парасковія Парубченко, народилася 19 січня 1926 року у селі Барахти Васильківського району на Київщині. Її батьки, Яків та Домаха Парубченки, мали шестеро дітей і велике господарство. Були «одноосібниками», тобто тими, що ведуть свій двір самостійно, без залучення найманої праці.

Про Парубченків згадують різне. Я пам'ятаю свою прабабусю Парасковію вже дуже старенькою – мене привезли познайомити з нею, коли мені було десять років. Тоді ми не могли проговорити про те, що тепер найбільше хвилює мене: ким був для нашої сім'ї відомий на Київщині отаман Парубченко і як це пов'язано з подальшою долею сім'ї?

Прабабуся Парасковія дуже добре вчилася, була схильна до науки і швидко все запам'ятовувала. Якщо б не війна і не заміжжя, вона мала перспективи продовжувати навчання у Василькові та Києві. Добру пам'ять та нетипове як для сільської баби мислення відзначила і я при знайомстві. Вона мала свою думку про події ХХ століття – без радянської пропаганди і страху.

Батько Яків та дядьки Парасковії Парубченко у 20-х роках ХХ століття для більшовицької влади були «неблагонадійні». Відомо, що Іван та Степан Парубченки, рідні брати Якова, під час Української Революції 1917-1921 років виступали проти більшовизму. Івана застрелив чекіст у хаті на очах у сім'ї, а Степан довго переховувався «у бандах» («бандами» тоді більшовики називали угруповання українців або ж петлюрівців, які підтримували ідею Вільної України навіть тоді, коли уряд Української Народної Республіки був за кордоном і можливість повернути контроль над краєм була втрачена).

Але в українських селах ще лишалися «залишенці», яких тримала віра в можливість скорого повстання та повалення більшовицького режиму. У 1922 році на Київщині з'являється «Козаха Рада», в яку входять, за архівними матеріалами, Пимон Парубченко. Чи був якийсь зв'язок між ним та братами Якова Парубченка – поки невідомо. Але історик Роман Коваль у приватній розмові зі мною розповів, що долею Пимона Парубченка цікавилися свого часу і Надія Парубченко, мама Юрія Литвина – відомого дисидента та правозахисника, чия могила на Байковому кладовищі поруч із могилою Василя Стуса.

Домаха Парубченко
(мама Парасковії)
біля старої хати-
мазанки, де жила
родина Парубченків.

Оскільки Парубченки були постійно під «опікою» більшовицької влади, то із впровадженням колективізації у селі на початку 30-их років їх почали розкуркулювати першими. Прапрадід Яків не хотів віддавати худоби та йти в колгосп, за що його заарештували і відправили в тюрму до Києва, з якої він повернувся із запаленням легень і помер.

Прабабуня Парасковія згадувала про голодовку, як вона називала Голодомор 33-го у селі, як найстрашнішу сторінку свого життя. Вона розповідала, що розкуркулювати приходили не чужі люди, а свої, місцеві – «оті пияки та нероби з села, озброєні гвинтівками совєтської власті, почали вриватися до наших хат. Не пам'ятаю, аби чужі люди вбивали. Усе свої. Забирали їжу і лякали господарів, а точніше господинь. Бо хто у селі позалишався? Самі жінки, діти та старі».

За словами прабабуні, найважче було пережити зиму та весну 33-го. Одного дня вона разом із сестрою, гуляючи селом у пошуках якоїсь їжі, зустріла сусідку – худу, кістляву, але божевільно щасливу. Люди, коли сходили з глузду від голоду, мали лякливо божевільний вид. Тоді ж ця сусідка закликала дівчат до себе на обід. Прабабуся разом із сестрою

потупцями за нею, бо ж були голодні. Коли зайшли до хати, там було накрито на стіл і нудотно смерділо. Сусідка, збожеволівши від голоду, вбила і зварила одного зі своїх дітей. Моя прабабуся сказала, що вони з сестрою тоді втекли, а ту жінку арештували і, мабуть, розстріляли. Так чинили з тими, хто вдавався до канібалізму. А у Барахтах було таких багато.

Аби вижити в селі, прапрабаба Домаха їздила до міста і продавала сорочки та рушники зі скрині – усе за безцінь, усе за хліб. Так наша сім'я змогла пережити цей страшний час.

Історія про Голодомор мені звучить голосом прабабуні і у цьому голосі вже немає страху. Українці пережили це лихо у 30-их роках, аби їх нащадки стали сильнішими, аби правда перемогла брехню, аби більше ніколи такого не повторилося.

Розповіла Марина Мірзасва,
історикиня

Голод став зброєю масового знищення українців, на довгі десятиліття порушив їхній природний генетичний фонд, призвів до морально-психологічних змін у суспільній свідомості. Був зруйнований традиційний український устрій життя. Внаслідок Голодомору українське суспільство стало – і значною мірою досі залишається – травмованим, посттравматичним.

«Поховала чоловіка і 11 дітей»

Палажка Павлівна Пащенко із сином Василем, який народився уже після Голодомору. Київщина. Фото 1940-х років.

Родина Пащенко, село Витачів, Київщина

Моя рідна бабуся (татова мама) – Палажка Павлівна Пащенко, в дівочтві – Василенко (1893-1987) – народилася в селі Витачів Обухівського району Київської області. Пережила війни й голодомори ХХ століття й померла у віці 94 років.

Про Голодомор згадувала скупо. Їй боліло так, що від одного лише слова – голод – лилися сльози. Дитиною я ніяк не могла збагнути, що ж то за слово таке страшне. Тоді ще не знала, що в часи радянської влади згадувати Голодомор було заборонено. А коли виросла, дещо вдалося розпитати в бабусі – на сільському цвинтарі лежать її одинадцять дітей і перший чоловік. Усі вони померли мученицькою смертю в голодний 1933-й. Опухлих, напівживих, бабуся і її найстаршого сина Грицька Пащенко (мій батько – Василь Прокопович Лемешко народився 1936-го), врятував її рідний брат Каленик Василенко, який нагодився з плавання і привіз трохи харчів.

Бабуся проти ночі завжди читала «Отче наш» і молилася за «Царство Небесне» своїх дітей і чоловіка, згадуючи всіх поіменно. Дбайливо доглядала запалі могилки: чоловікову і п'ятнадцятирічної дочки Уляни – найстаршої з померлих.

Пригадую, як вона, 90-річна, спираючись на два ціпки, дибала на кладовище перед Великоднем, щоб провідати своїх рідних. Якось запитала її:

– А де ж поховані інші дітки?

Бабуся розповіла, що тоді всіх звозили підводою до однієї ями. Коли вона наповнювалася – засипали й копали іншу. Нерідко до тієї ями потрапляли ще живі, які й з могили благали хоч крихту хліба.

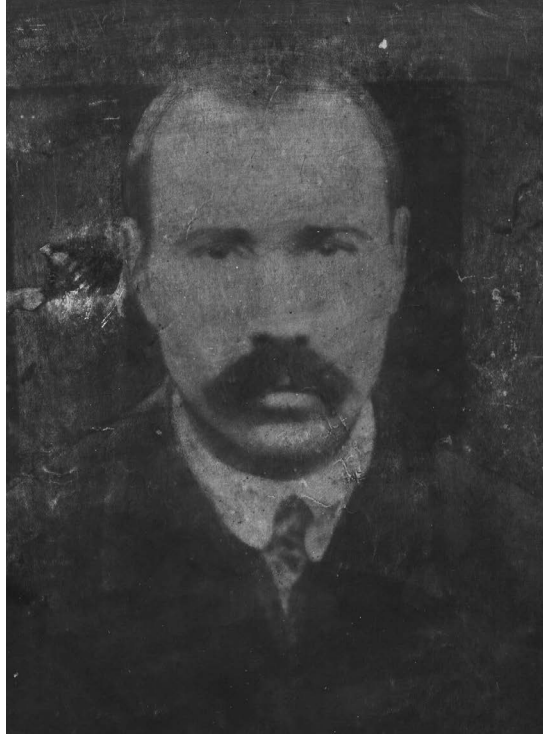
«І досі моторошно, як та земля ворушилася... – витирала сльози бабуся, – а де ж було взяти ту «крихту», коли з дворів вигребли до мачинки. Ті, хто жили біля Дніпра, рятувалися рибою. А я заховала в димарі вузлика із пшоном.

Знайшли й там.

Грабувала не тільки районна власть, а й свої нелюди.

Хто живий зостався – кістки тих виродків прокляв...»

Петро Пащенко – перший чоловік Палажки Пащенко (Василенко). Він і одинадцять їхніх дітей померло в голодомор. Фото початку 1930-х років.

Змалку пам'ятаю: бабуся Палажка ховає під подушку коржики й крайчики хліба. Думала, що то для мене, бо коли плакала, вона пригощала мене цими «ласощами». Частенько бабуся й сама розмочувала черствий окраєць і їла.

Я піросла. Їжі стало вдосталь. Але бабуся й далі поповнювала свої «запаси».

– Нащо? – питала її.

– Найстрашніше, дитино, – вмирати від голодної смерті...

Тоді я зрозуміла, що голод і досі тримає бабуся кістлявими пальцями.

Другий шлюб бабусі Палажки з Прокопом Овсійовичем Лемешком (1886-1964), уродженцем сусіднього села Халеп'я, не склався. Виховувала сина (мого батька) сама. У голодний 1947 рік, щоб якось вижити, найнялася служити до євреїв у Києві.

Я дідуся Прокопа не пам'ятаю, бо мала один рік, коли він наклав на себе руки. Обставини його трагічної смерті невідомі. Розповідали різне... Не знайшла я дідової могили й на Халеп'янському кладовищі – самогубців ховали окремо...

За документами Державного архіву Київської області, у списку сталінських репресій 1930-го року я нарахувала дванадцять (!) моїх однокласників-Лемешків – в одному селі це зазвичай паростки з одного кореня...

Із 1933-го

Путівець могилі бока стоптав,
Бабуся дерном латає:
– Це ж тут Улянка
Із 33-го...
Досі мене виглядає.

А ондечки під парканом
Вишняк розцвів,
То – Галя, Степан, Микола...
П'ять дочок і шість синів.
Голодовка усіх зборола,

Зі світу звела й Петра,
У ямі одній – півсела...
І більше ні слова,
Довіку
Замкнула бабуся вуста...

А я (наївна дитина)
Збагнуть не могла ніяк:
Що ж то за люта звірина
Мешкала в наших краях.

Тетяна Лемешко,

письменниця

Уривок з нарису: «Батько роду мого – Витаців»

Жменька зерна

Христинюк (у дівочтві
Витребенчук)
Паладина Омелянівна
з дітьми Надією і
Миколою. Світлина -
весна 1940 рік.
Її чоловік,
Христинюк Юхтим
Олександрович,
помер від голоду
влітку 1933-го.

**Родина
Христинюків,
село Оленівка,
Вінниччина**

Моя прабабуся по матері, Витребенчук Паладина Омелянівна, 1904 р.н., була родом із села Суботівка Могилів-Подільського району Вінницької області. В їхній родині було восьмеро дітей: Ольга, Гафія (Афія), Кость, Паладина, Марія, Явдоня, Антон, Іван.

Суботівка – мальовниче село на берегах Дністра, де вирощували виноград, де мешкали славні бджолярі, а земля була надзвичайно родюча. Люди жили заможнo, у достатку. Під час колективізації село зазнало штучного голоду. З розповідей молодшої прабабусиної сестри Марії, сім'я вижила тільки тому, що вона приносила з поля у кишені жменьку зерна. Але чоловік її був такий «затятий, відданий комсомолец, що не їв принесеного з поля» і помер...

Прабабуся Паладина вийшла заміж в Оленівку – село, що за 7 кілометрів від Суботівки, за Христинюка Юхима Олександровича. Прадід теж був з великої родини. У його батька було шестеро дітей: Марина, Докія, Юхим (Юхтим), Параска, Варвара, Євгенія (Югена).

Прадід Юхим помер влітку 1933 року від страшного голоду, залишивши малолітніх дітей: 9-річну Надію та 4-річного Миколу. Усі були кволі, знеможені й опухлі. Прадід поїхав до кума в сусіднє село Садківці, де все визрівало трохи раніше, і привіз «житя молочної стиглості». «Млинці» із такого борошна стали нестравними для виснаженого організму. Лікар Мичковський із Бандишівки поставив діагноз: «заворот кишок»...

Людей ховали в загальній ямі на цвинтарі, і їхні онуки вже не знали, де могила їхніх предків, бо «за тих часів» їх поминати було заборонено. «Такий був час!».

Гафія, двоюрідна сестра мого діда, маминого батька, Григорія Михайловича Малая 1924 р.н., теж зазнала чимало горя. Її чоловік Кость був у війську УНР. Його спорадично арештовували як петлюрівця, «Кость сидів у ДОПРі» все життя з невеликими перервами, а сім'я жила з тавром «зрадників соціалістичних ідеалів». У Гафії й Костя було двоє дітей: Василь і Оксана (Сяня). За голодоморних часів Сяні було 2 роки. Вона померла від страшного виснаження, вишукуючи крихти хліба під ногами.

Про той страшний час я дізналася із розповідей рідних. Все це вилилося в оповідання «Торбинка», яке звучить як реквієм усім, хто не пережив те лихоліття.

Торбинка

Іванко виліз на піч і ліг ницьма. Спина немилосердно боліла, спухлі ноги не згиналися. «Тільки б мама не побачили. Тільки б не побачили...». А там не спина, а кроваве місиво. «І нічого-нічогосінько я не приніс», – ще подумав і кудись провалився, в якусь темну прірву – порожню і німу... Коли об'їждчик увійшов на Маріїне подвір'я, вона його за сонцем не розгледіла. Стояла, опустивши руки, і дивилася на хвіртку, але, ніби сліпа, нікого не бачила. Він кинув їй торбинкою просто межі очі:

– Най твій виродок на поле більше не йде, бо вб'ю, – просичав. – Колоски, бачиш, рвав, – тяжко розвернувся усією грубою постаттю і попрямував темною тінню до воріт.

Марія не ворухнулася. Її суха, ніби з дерева різьблена, фігурка, видається, не гнулася. Торбинка лежала біля ніг – та, з якою колись Іванко ходив колядувати. Вона досі пахне хлібом, печивом, різдвяними лагоминками... Підняла праву стонклу руку – і перехрестилася. Прошепотіла:

– Господи, помилуй...

З хати – ледь чутний плач грудного немовляти. Марія, зашпортуючись, кинулася через поріг. Шестимісячна Ганнуська – личко зморщене, ніби старече. Лежить, ледве дихає. Біля неї – музюк, на який вона й не дивиться, все смокче свій правий великий палець. Його вже й немає, того пальчика – увесь зісмоктала... А в Марії – й краплі молока у грудях.

Поряд на ліжку трирічний Василько – не говорить і не стогне, тільки дивиться великими – на всеньке личко – очима так, ніби в душу зазирає: «Папи!». Немає, дитино, і крихти. І тільки десятилітній Іванко марить, на всю хату вигукуючи:

– То моє! Не дам торбинки!

Торбинка...

Марія вертається на подвір'я, шукає полотняну торбинку у траві, розглядає її так, ніби в ній є бодай оденський колосок. Нема. У хаті давно вже нічого немає. На столі заколочена бевка з торішньої мерзлої кар-

топлі, лободи. «Чорна, як моє життя», – думає Марія. А в хаті тиша, така тиша... Чого ж це бракує? Аж у вухах дзвенить! Ганнуська! Личко застигло в якійсь недитячій усмішці – тихій, мудрій...

– Дитино моя! Відмучилася... Господи, нагодуй її ТАМ!

А очі сухі, сльози горло душать. Почала збирати свою єдину донечку в далеку дорогу, сорочечки нової – їй тієї нема. Загорнула в стареньке рядно. А під голову? Що під голову? Полотняна торбинка, порожня, без колосків, лежала долі. Марія підняла, смикнула сіна, яким було встелене дно дерев'яного ліжка, втисла його в торбинку, підклала під голову:

– Най тобі, дитинко моя, земля пухом!

Згодом почула, як по вулиці торохтить підвода. Щодня їздить нею старий Каленик, збирає померлих від голоду і везе на цвинтар...

– Не віддам тебе, доню! Ой, не віддам!..

Не можна. Ні, не можна. Треба поховати. Понесла невагоме тільце до підводи – повної. Повної людського горя. Скраю примостила свою Ганнуську. Не плач вирвався з горла – крик:

– Господи, нагодуй мою дитину!

Підвода рушила. І віддалялася, віддалялася. За нею тяглася і все чіплялася за груддя, каміння, пагілля пишна коса красуні Наталки Киляниної...

Увійшла до хати – Василькові зболені очі. Й Іванків шепіт:

– Де моя торбинка, мамо?

Оксана Шалак,
письменниця

Місток між минулим і майбутнім

«Ваші мертві покликали мене, щоб я сказав правду про них», - говорив свого часу відомий дослідник Голодомору Джеймс Мейс. Саме він ще 1982 року на міжнародній конференції з голокосту й геноциду у Тель-Авіві першим серед західних істориків охарактеризував великий голод 1932-1933 років в Україні як акт геноциду, метою якого було «знищення української нації як політичного чинника й суспільного організму».

Ще одним із жахливих наслідків Голодомору стала трагедія забуття, яка торкнулася мільйонів українських родин. Ті, хто пережив цей жах, замість того, щоб переосмислити горе і знайти для себе ресурс на майбутнє, намагалися забути про це, витіснити на задвірки пам'яті, обманути себе, що цього не було, бо цього не могло бути. В цьому ж переконувала і радянська пропаганда, а відкриті розмови про Голод кваліфікувалися як «антирадянська агітація» і могли закінчитися новими арештами й таборами. Із родинних історій викреслювалися імена, сюжети, долі. Але навіть «забуте», воно продовжувало впливати на наше життя, як попіл Клааса стукаючи в наше серце.

Коли на початку 1990-х про Голодомор заговорили відкрито, суспільство було шоковане масштабами трагедії. Горе, яке наші предки змушені були замурувати в душі, переживали їхні нащадки. У 1998 році Указом Президента було встановлено День пам'яті жертв голодоморів, і перші роки він перетворювався на ритуальні плачі і панахида за померлими.

Але суспільство теж дорослішає. Виплакавши свій біль, ми почали шукати відповідь на запитання: що дало українцям силу вижити в ті часи, не втратити людської подобу, підтримувати одне одного? За останній час вийшла серія книг, підготованих Українським інститутом національної пам'яті, де розповідається про потужний антибільшовицький селянський рух, який розгорнувся в Україні у 1920-х роках (та й на початку 1930-х ГПУ зафіксувала близько 4 тисяч повстань, в яких брало участь більше мільйона людей), про українських «праведників світу», які в тих умовах, ризикуючи власним життям, рятували інших, переосмислюються психологічні наслідки Голодомору як для окремої особистості, так і для нації. Не випадково гаслом кампанії останніх років були слова

«Ми пам'ятаємо. Ми сильні!».

Ідея цієї книги виникла два роки тому, коли ми відзначали 85-ті роковини Голодомору 1932-1933 років. Усі ці роки Голодомор викликав спогади про часи лихоліття, про біль і жах, який відчували наші предки, про психологічну травму, яку пережив народ, що став жертвою більшовицького експерименту «впокорення голодом». Але нам захотілося відгорнути сторінку пам'яті назад і побачити ту Україну, якою вона була до Голодомору: сильною, гордою, мудрою, працьовитою, з почуттям власної гідності і віри у свої сили.

Ми почали шукати в сімейних альбомах доголодоморні фото українців. І просити людей, які зберегли цю реліквію, розказати, як склалася доля тих, хто на них зображений. Ми дивилися в очі українців, які жили сто років до нас, і бачили Україну, якою вона могла б бути, якби не більшовицька окупація. І якою вона може бути - якщо ми зараз цього захочемо.

Ці спогади нащадків, які через свідчення рідних (а часом уже - і через архівні записи) намагаються відновити пам'ять про кожного чле-

на їхньої родини - як ниточки, які зшивають прірву між минулим і майбутнім, повертаючи повноту і силу Роду. Це пам'ять, яка зцілює і дає надію.

Це пам'ять, яку треба берегти і передавати далі. На жаль, все менше серед нас живих свідків того лихоліття. Але є такі фотографії. Є родинні історії, які передавалися пошепки з покоління в покоління тоді, коли вони були під заборонаю, і переповідалися дітям і онукам, коли про них стало можна говорити відкрито. Є артефакти, які бережуть пам'ять про ті роки. І є музеї, які займаються збором цієї інформації.

Хочеться вірити, що ця книга в кожного читача сколихне інтерес до історії свого роду і бажання згадати повменно всіх, хто став жертвою штучного голоду. І що ці історії стануть надбанням не лише окремої родини, а всього суспільства. Бо це - наша історія.

І не забувайте в четверту суботу листопада запалити свічку пам'яті за жертвами Голодомору на своєму вікні. Цю добру традицію теж залишив нам у спадок Джеймс Мейс. Адже, коли ми згадуємо про своїх мертвих, вони оживають.

Наталка Позняк-Хоменко,
Український інститут національної пам'яті

Зміст

Слово від упорядників	3
«Ось твої прадіди, вони померли у 33-му році від голоду» Родина Олеся Бердника	6
Фрагменти із книги Олеся Бердника «Пітьма вогнища не розпалює»	10
«Це не можна забути. І не можна простити» Родина Сергія Плачинди	14
Із спогадів Сергія Плачинди про Голодомор	17
«Ну що то за назва у країни негідна – Есерасера!» Родина Михайленків	20
«Окупанти забрали все...» Родина Ткаченків	24
«Наклали такі податки, що забирала з хати останнє» Родина Плаксіїв	28
Пожовклий листочок про голод 1932-33 років Родина Якименків	32
«Повернувся з війни героєм, а тут став ворогом, куркулем» Родина Бубонів	36
«Давай, батьку, зробимо карточку...» Родина Лозових	40

Сестричка Родина Михайлюків	44
«Кістляві пальці голоду» Родина Мироненків	48
Вижили – бо трималися купи Родина Удовенків	52
«До революції в нашій родині було дев'ять десятин землі» Родина Стригунів	58
«Сестричка все просила «йозі», і так з тією рожею і померла» Родина Ігнатуш	62
Українська революція і Голодомор Родина Парубченків	66
«Поховала чоловіка і 11 дітей» Родина Пащенків	70
Жменька зерна Родина Христинюків	74
Місток між минулим і майбутнім Н.Позняк-Хоменко	78

Організатор проєкту:
Український інститут
національної пам'яті

Автор ідеї:
Аліна Карбан

Автор проєкту:
Наталка Позняк-Хоменко

Дизайн:
Ярослав Копаниця

Ілюстрації:
Катерина Патак

Родинні фото надані
учасниками проєкту

Наклад: 1000 шт

